

Przywuska, Aniela

Akta podworskie w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 168-195

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANIELA PRZYWUSKA

AKTA PODWORSKIE
W WOJEWÓDZKIM ARCHIWUM PAŃSTWOWYM
W OLSZTYNIE *)

W wyniku reformy rolnej przeprowadzonej w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej oraz skutkiem międzynarodowych zmian terytorialnych i politycznych w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie zgromadzonych zostało 26 archiwów i zbiorów znajdujących się dotychczas w posiadaniu różnych rodzin. Podstawą działania w tej dziedzinie stał się dla państwowej służby archiwalnej:

1. Dekret o reformie rolnej oraz rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 III 1945 r. (Dz. URP z 1945 r., nr 10, poz. 51), którego paragrafy 8, 9 i 11 postanawiają, że majątki podlegające reformie rolnej zostają przejęte na rzecz państwa wraz z całym znajdującym się w nich mieniem.

2. Dekret o majątkach opuszczonych i ponemieckich z dnia 8 III 1946 r., którego art. 2 mówi, że „z mocy samego prawa przechodzi na własność Skarbu Państwa wszelki majątek: a. Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska, b. obywateli niemieckich i byłego Wolnego Miasta Gdańska” (Dz. URP, nr 13, poz. 87).

Bliżej jeszcze sprecyzowało tę sprawę rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 IV 1952 r. dotyczące państwowego zasobu archiwalnego (Dz. U, nr 24, poz. 165) mówiące, że materiały archiwalne pozostałe po majątkach ziemskich, które w wyniku reformy rolnej¹⁾ weszły do Państwowego Funduszu Ziemi oraz po rodzinach i rodach, które w przeszłości odgrywały rolę historyczną, włącza się do państwowego zasobu archiwalnego. Praktycznie akcją przejmowania archiwaliów podworskich umożliwił okólnik Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 14 II 1946 r. opracowany w porozumieniu z Wydziałem Archiwów Państwowych skierowany do wojewódzkich urzędów ziemskich. Polecał on urzędowi ziemskiemu przekazanie Wydziałowi Archiwów Państwowych, m. in. za pośrednictwem jego delegatów, wszelkich akt po byłych właścicielach z majątków przejętych na cele reformy rolnej.

Dzięki wyjątkowo ofiarnej pracy delegatów Wydziału Archiwów Państwowych, a od momentu zorganizowania w 1948 r. Archiwum Państwowego w Olsztynie pracowników tegoż Archiwum, przejęto z terenu województwa olsztyńskiego i zabezpieczono przed rozproszeniem i zniszczeniem w latach 1948—1950, 26 zespołów akt podworskich pochodzących z archiwów i kancelarii wschodniopruskich junkrów²⁾. Łączna ilość archiwaliów podworskich stanowi w WAPO około 65 metrów bieżących półek akt, co daje liczbę 4 427 jednostek archiwalnych.

*) Archiwalia podworskie stanowią w WAPO jedną z grup aktowych Oddziału Zbiorów i kolekcji obok akt prywatnych, akt związków komunalnych, organizacji i stowarzyszeń oraz collectane'ów.

¹⁾ Na ziemiach odzyskanych w wyniku przejścia na rzecz Skarbu Państwa mienia ponemieckiego.

²⁾ Zgromadzenie tych akt w WAPO jest przede wszystkim dziełem delegata Wydziału Archiwów Państwowych i obecnego dyrektora WAPO — dra T. Grygiera. Trzeba tutaj podkreślić także trud innych osób, które chociaż nie

Zaden z zespołów podworskich, które zostaną tutaj scharakteryzowane, nie zachował się do naszych czasów w swej naturalnej postaci, w jakiej pieczołowicie skolekcjonowały go ręce członków danego rodu i w jakiej wyszedł z kancelarii danego dworu. Wszystkie noszą na sobie ślady naturalnego brakowania, którego dokonały w ciągu wieków liczne klęski żywiołowe, jak pożary zamków i dworów stanowiących siedziby rodów i ich archiwów oraz wojny, a zwłaszcza ostatnia. Toteż można powiedzieć, że cała grupa zespołów akt podworskich składa się z lepiej lub gorzej zachowanych fragmentów zespołów, gdyż nawet zespoły największe liczące około, czy przeszło 1 000 j. a., jak np. Zbiór podworski rodziny Finckensteinów, Lehndorfów, czy Zbiór z Dobrocina nie zawierają kompletu materiałów do dziejów rodu, jego działalności na polu politycznym, gospodarczym, społecznym, czy kulturalnym. Rody doceniały znaczenie i wartość swoich akt. Często aby zabezpieczyć się przed ich zniszczeniem oddawały najcenniejsze papiery w depozyt do archiwum państwowego. Np. w Zbiorze akt podworskich z Drogoszy znajduje się kilka teczek z napisami *Staatsarchiv Königsberg* świadczących o tym, że pewna partia akt była w Archiwum Królewieckim, lecz w bliżej nieznanym czasie i okolicznościach została z powrotem sprowadzona do siedziby rodu w Drogoszach ³⁾.

Oprócz troski o całość i bezpieczeństwo swoich akt właściciele starali się wprowadzić w nagromadzonym materiale jakiś ład i porządek. Wyrazem tego są spisy przywilejów i nadań jakie ród uzyskał w ciągu wieków, inwentarze oraz bezpośrednie ślady w postaci znaków na aktach. Jednakże pracami tymi obejmowano często tylko pewne fragmenty archiwów, ważniejsze z punktu widzenia danej rodziny, a jeśli nawet całe zbiory, jak np. Schwerinów, czy Finckensteinów, to z uwagi na to, że do WAPO dotarły jedynie ich fragmenty nie można było tych prac w żadnym wypadku odtworzyć ⁴⁾.

Powstanie archiwów podworskich w bardziej lub mniej odległych czasach spowodowane zostało chęcią lub też potrzebą zabezpieczenia wszelkich tytułów własności będących podstawą do stwierdzenia prawa własności do dóbr lub wykazania starożytności i świetności rodu właściciela archiwum. Toteż zaczątków tworzenia się wschodniopruskich archiwów podworskich należy upatrywać już na przełomie XIII i XIV w., a z całą pewnością w XIV w., kiedy to Krzyżacy, właściciele dwóch trzecich zdobytej na Prusach ziemi zaczęli nadawać ją łącznie z różnymi przywilejami zasłużonym względem nich rycerzom, a także zwykłym kolonistom różnej narodowości ⁵⁾. Pierwsze dokumenty potwierdzające ten stan rzeczy w zbiorach olsztyńskich, zachowane jednak nie w formie oryginałów lecz rejestów i kopii, pochodzą z początków XIV w.⁶⁾

Nie wszystkie rody, których archiwa są reprezentowane w WAPO mogą legitymować się tak starożytną przeszłością. Właśnie należy tu rozróżnić starą i nową arystokrację wschodniopruską. Do starej zaliczyć należy przede wszystkim Lehndorfów, którzy wywodzili swój ród z autochtonicznej szlachty pruskiej (historycy polscy natomiast przypisują im pochodzenie polskie, o czym

związane z państwową służbą archiwalną położyły duże zasługi w dziedzinie zabezpieczania akt. I tak np. prof. K. G ó r s k i zwiózł w 1947 r. i zabezpieczył w Muzeum Mazurskim akta gospodarcze Schwerinów z Dzikowa. Zob. WAPO, wstęp do inwentarza Zbioru Schwerinów w opracowaniu T. G r y g i e r a, s. 14.

³⁾ WAPO XXV/1/25, 51, podobnie zob. XXV/6 oraz XXV/11.

⁴⁾ WAPO, wstęp do inwentarza Zbiorów Schwerinów i Finckensteinów.

⁵⁾ Właścicielami jednej trzeciej ziemi byli biskupi: chełmiński, pomezański, warmiński i sambijski.

⁶⁾ WAPO XXV/6, Zbiór podworski rodu Finckensteinów.

szerzej przy charakterystyce akt tego rodzaju), Dohnów, czy Finckensteinów, natomiast do nowej Domhardtów, którzy otrzymują szlachectwo w XVIII w., Schwerinów (linię wschodniopruską założoną przez Otto Schwerina), Ebenów (uszlachceni w XIX w.) i innych.

W ciągu stuleci wokół skrzętnie gromadzonych i przechowywanych przez ród dokumentów potwierdzających ich prawa własności i wszelkie nadane przez panujących przywileje, narastały stopniowo nowe o charakterze czysto osobistym, publicznym i administracyjno-gospodarczym. Wymienione trzy typy materiałów składające się na zbiór podworski przechowywane były często przez ród w odrębnych pomieszczeniach i traktowane jako oddzielne, jeśli nie wręcz samodzielne części archiwum.

Pierwszą grupę archiwaliów o charakterze czysto osobistym i rodzinnym określano mianem *Familienarchiv*. Przechowywano w nim wszelkie dokumenty będące wynikiem stosunków osobistych, rodzinnych, i majątkowych rodu. Są to takie materiały, jak: oryginały, kopie i uwierzytelnione odpisy nadań i przywilejów, umowy kupna i sprzedaży, testamenty, protokoły transakcji majątkowych np. zaciąganie i spłata długów, zastawianie ziemi, opisy i oszacowania poszczególnych obiektów majątkowych, akta dotyczące sporów majątkowych, umowy ślubne, legaty, korespondencja o charakterze osobistym i rodzinnym, pamiętniki, akta osobiste poszczególnych członków rodu itp.

Czynny udział niektórych rodów junkierskich z terenu byłych: Prus Wschodnich w życiu politycznym znalazł oczywiście swoje odbicie w aktach. Na przykład w Zbiorze Schwerinów znajduje się pewna ilość korespondencji politycznej Ottona von Schwerin, Bogusława Radziwiłła i innych polityków pruskich i brandenburskich rozszerzająca bazę źródłową do wielu mało znanych wydarzeń politycznych głównie z okresu Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz Jana III Sobieskiego ⁷⁾. Archiwalia rodu Dohnów odzwierciedlają wpływ działalności tego rodu na politykę antypolską w Prusach Książęcych w przeciwieństwie do rodu Finckensteinów z Dąbrówna, Hawy, Szymbarka i Jaśkowa, Lehndorfów i Dönhoffów, których propolskie nastawienie potwierdzają dokumenty z ich archiwów ⁸⁾. Właśnie akta powstałe w wyniku działalności politycznej, społecznej i charytatywnej, czy nagromadzone w związku z zainteresowaniami członków rodu, a także wytworzone w toku pełnienia funkcji publicznych ⁹⁾ i praw zwierzchnich w stosunku do poddanych (akta sądów patrymonialnych), tworzyły drugą wyodrębnianą w zbiorach rodowych grupę materiałów.

Trzecią grupę akt, proveniencyjnie odrębną od dwóch wymienionych tworzyły akta o charakterze administracyjno-gospodarczym, określane w zbiorach mianem *Gutsarchiv*. Ten typ akt, odzwierciedlając głównie dla XVIII i XIX w. organizację administracji dóbr junkierskich w Prusach Wschodnich nastawioną na jak najbardziej ekonomiczną ich eksploatację, jest zasadniczo najliczniej reprezentowany w zbiorach podworskich WAPO ¹⁰⁾.

⁷⁾ WAPO XXV/2, Wstęp do inwentarza Zbioru Schwerinów oraz M. He in, *Otto v. Schwerin der Oberpräsident des Grossen Kurfürsten*, Königsberg 1929, s. 405.

⁸⁾ Zob. WAPO, Inwentarze Zbiórów akt podworskich: Dohnów, Finckensteinów, Lehndorfów z Drogoszy oraz także Mele K l i n k e n b e r g, *Stellung des Hauses Finckensteins am preuss. Hofe im 17 u. 18 Jh.*, Hohenzollern-Jahrbuch, 17, 1913, s. 156—172.

⁹⁾ Np. piastowania urzędów kapitańskich, zob. Zbiór Finckensteinów, sygn. XXV/5.

¹⁰⁾ Za wyjątkiem Dönhoffów z Drogoszy w Zbiorze których 57% akt stanowi grupa I.

Archiwalia podworskie w WAPO będąc kopalnią wiadomości do całokształtu dziejów Prus Wschodnich zwłaszcza gospodarczych, których „wszystkie, nawet najmniejsze fragmenty zawierają ciekawe, historycznie ważne wiadomości z życia dworów, ich wsi i folwarków, do dziejów ustroju politycznego, społecznego, gospodarczego i prawnego, opisujące stosunki jakie panowały w majątkach i wsiach wschodniopruskich”¹⁾ były i są przez badaczy nader rzadko wykorzystywane. Korzystanie z nich do 1945 r. było z wielu względów utrudnione. Przede wszystkim nie zawsze były one uporządkowane i opracowane w całości i to w sposób nowoczesny i przejrzysty. Poza tym sam charakter zbiorów sprawiał, że ich właściciele wprowadzali pewne ograniczenia w udostępnianiu ich. Pewne partie akt (akta czysto osobiste i rodzinne) ze zrozumiałych względów w ogóle wyłączano z publicznego wglądu. Obecnie, mimo że wszystkie te przeszkody już nie istnieją, olsztyńskie archiwalia prywatne dalej pozostają raczej na marginesie zainteresowań badaczy.

Chronologicznie zbiory podworskie obejmują okres od XIV do XX wieku (1314—1945). Większość akt pochodzi jednak z XVIII i XIX wieku. Majątki właścicieli tych zbiorów grupowały się głównie w powiatach: morąskim, kętrzyńskim, pasieckim i byłym ławeckim.

Zbiory podworskie stanowią w WAPO jedną grupę zespołową, której sygnatura wyraża się rzymską cyfrą XXV. Poszczególne zespoły w obrębie tej grupy oznaczone są kolejnymi cyframi arabskimi i tak np. Zbiór Dönhoffów posiada sygnaturę XXV/1, Zbiór Schwerinów XXV/2, Zbiór Lehndorffów XXV/3 itd.

Wszystkie zespoły podworskie uporządkowane zostały w oparciu o schemat układu akt podworskich ustalony na konferencji archiwalnej w Warszawie. w listopadzie 1952 r., następnie wprowadzony pismem ókólnym Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych nr 19 z dnia 18 V 1953 r. do instrukcji o porządkowaniu archiwów podworskich. Schemat ten wyraża się w rzeczowej klasyfikacji akt, stąd struktura archiwalna zespołu podworskiego zamykająca się w ramach sześciu działów przedstawia się następująco:

- Dział I — akta dotyczące organizacji kancelarii;
- Dział II — akta prawno-majątkowe;
- Dział III — akta administracyjno-gospodarcze;
- Dział IV — akta osobiste i rodzinne;
- Dział V — akta czynności publicznych i zwierzchnich;
- Dział VI — zbiory.

W obrębie działu akta grupowane są rzeczowo i chronologicznie według zagadnień. Stosownie do struktury zespołu, rzeczowa jest też sygnatura np.: XXV/2/I/1 oznacza:

- XXV — grupa zbiorów podworskich,
- 2 — numer kolejny zespołu w grupie (Zbiór Schwerinów),
- I — dział rzeczowy zespołu (akta dotyczące organizacji kancelarii),
- 1 — numer kolejny woluminu w dziale (w ramach każdego działu występuje odrębny *numerus currens*).

Zbiory podworskie WAPO występują najczęściej jako zespoły złożone, powstałe w wyniku różnych kombinacji rodzinnych i gospodarczych, np. dziedziczenia majątków i archiwum jednej linii rodowej przez inną, ewentualnie przez ród skoligacony, lub też na skutek połączenia się różnych

¹⁾ St. Róžański, *Formowanie się wielkiej własności w Prusach Książęcych w świetle akt podworskich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 3/61, 1958, s. 225.

komórek administracji gospodarczej, podlegających jednej nadrzędnej władzy administracyjnej. Toteż sygnatura zbioru przybiera często bardziej rozbudowaną rzeczową formę z dodatkiem dużych i małych liter alfabetu oznaczających nazwy linii rodowych lub grup majątkowych np. sygnatura XXV/6/D/I/9 — przy czym litera D oznacza linię rodu od siedziby w Dąbrównie (Finckensteinowie z Dąbrówna).

Wszystkie zespoły akt podworskich w WAPO są w całości uporządkowane, a jako pomoce archiwalne do nich służą inwentarze książkowe, zaopatrzone w obszerne i wyczerpujące wstępy. Całość zbiorów podworskich została zmikrofilmowana, a katalog mikrofilmów wydany został w formie powielaczowej przez Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych. Dzieje poszczególnych rodów, dzieje ich archiwów oraz zawartość materiałowra przedstawiają się następująco:

Zbiór akt podworskich z Drogoszy (Dönhofstädt, powiat kętrzyński), sygn. XXV/1, 1685—1945, objętość 9.50 mb., 440 j.a.

Z uwagi na fakt, że niniejszy Zbiór miał nie jednego, lecz kilku twórców o różnych nazwiskach, otrzymał on nazwę od miejsca przechowywania i równocześnie głównej siedziby kolejnych właścicieli¹²⁾. Założycielem i twórcą zasadniczej części Archiwum z Drogoszy była rodzina Dönhoffów wywodząca się z Westfalii, gdzie już w XIII w. miała posiadłości. W połowie XIV w. część rodziny przenosi się na wschód do Inflant, Kurlandii i Polski, a w XVI w. osiada również w Prusach Książęcych. Ród Dönhoffów był rodem bogatym i znacznym. Zaangażowany w służbie polskiej dotarł do godności senatorskich zarówno świeckich, jak i duchownych i skoligacił się z największymi domami polskimi: Radziwiłłów, Ossolińskich, Sanguszków, Czartoryskich i in. W 1633 r. trzej synowie Gerharda Dönhoffa z Habsel, gubernatora Inflant zostają wyniesieni do rządu książąt Rzeszy przez cesarza Fryderyka II. Najstarszy z braci Magnus Ernst ożeniony z hrabianką Dohna dał początek protestanckiej, wschodniopruskiej linii Dönhoffów, która pozostawała w służbie cesarza i czuła się silnie związana z państwem niemieckim. Linia ta zdobywa i piastuje wysokie godności w administracji pruskiej i służbie wojskowej¹³⁾, nabywa Drogosze i czyni je swoją siedzibą główną. Drogosze po raz pierwszy dają się stwierdzić w posiadaniu wnuka założyciela tej linii, Bogusława Fryderyka, ożenionego z Lehndorfówną¹⁴⁾. Do linii Dönhoffów z Drogoszy (rodzina ta w Prusach Wschodnich była szeroko rozgałęziona i tworzyła kilka odrębnych linii) należało w różnych okresach czasu około 25 majątków na terenie Prus Wschodnich, położonych głównie w powiatach mągowskim i kętrzyńskim. W 1795 r. drogą dziedziczenia po Wreechach majątki ich uległy powiększeniu o kilka leżących w powiecie kostrzyńskim¹⁵⁾. W 1816 r. męska linia Dönhoffów z Drogoszy wymiera. Ogromna fortuna drogą dziedziczenia przez kobiety przechodzi w drugiej połowie XIX wieku na młodszą linię hrabiów Stolberg-Wernigerode, w których posiadaniu znajduje się aż do r. 1945. Łączna ilość ich areau przed parcelacją wynosiła 5866 ha, a po parcelacji dla celów osiedleńczych w 1938 r. — 2998 ha¹⁶⁾. Jak zorganizowana była administracja

¹²⁾ Zbiór uporządkowała, sporządziła inwentarz i opracowała do niego wstęp mgr R. Kozłowska. Do charakterystyki zespołu akt wykorzystano prócz akt Zbioru, wstęp do inwentarza oraz pracę L. Ledebur, *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, Berlin 1885, Bd. I.

¹³⁾ WAPO XXV/1/V/51.

¹⁴⁾ WAPO XXV/1/I/1, Dehio-Gall, *Deutschordensland Preussen*, 1952, s. 326.

¹⁵⁾ WAPO XXV/1/III/186, rozdz. VIII, karta 1, XXV/1/I/21.

¹⁶⁾ WAPO XXV/1/I/21, k. 1—2.

tak wielkich i rozrzuconych dóbr i jak funkcjonowała kancelaria — nie można z ocalałych szczątków akt wywnioskować. Terytorialnie Zbiór z Drogoszy obejmuje cały obszar będący kiedyś w posiadaniu Dönhoffów z Drogoszy oraz hr. Stolberg-Wernigerode położonych zarówno na terenie Prus Wschodnich jak i na Śląsku.

Z uwagi na to, iż szczątkowy stan zachowania zespołu nie pozwolił na odtworzenie struktury, jaką posiadał w archiwum rodzowym w Drogoszach, otrzymał na układ zgodny z wytycznymi NDAP po dostosowaniu go do charakteru materiału zawartego w Zbiorze. Zbiór posiada tylko pięć działów. Nie jest w nim w ogóle reprezentowany dział grupujący akta do organizacji kancelarii, zawartości i historii Zbioru. Zespół ten w pewnym sensie odbiega od profilu innych zespołów podworskich zgromadzonych w WAPO, ponieważ gros zbioru stanowią akta o charakterze osobistym i rodzinnym, podczas gdy w innych zespołach jest więcej akt administracyjno-gospodarczych.

Akt dotyczących tytułów własności, posiadania i użytkowania majątków przez ród jest w dziale I Zbioru bardzo mało. Większość materiału dotyczy procesu o spadek toczącego się w XVIII w. między Lehndorfami i Dönhoffami. Akta te nie zachowały się jednak w komplecie i przebiegu całego procesu nie można na ich podstawie odtworzyć. Najciekawsze w tym dziale są inwentarze pozostałości po zmarłych członkach rodu oraz akta odzwierciedlające stosunki prawne panujące w Prusach Wschodnich w XVIII—XIX wieku. Część akt tego działu może służyć jako materiał zastępczy w stosunku do akt gospodarczych, których w zespole brak. Na przykład testament hrabiego Udo Stolberga¹⁷⁾ zawiera szczegółowy opis gospodarczy pojedynczych majątków ich dochodów i udziału kapitału w przedsiębiorstwach. Wolumen zatytułowany: Erbhof Dönhofstädt sygn. XXV/1/I/21 odzwierciedla najpełniej w Zbiorze stan posiadania Dönhoffów. Zawiera on wykaz majątków wschodniopruskich i śląskich Dönhoffów z podaniem wielkości areалу, dane statystyczne związane z parcelacją oraz wykazy tartaków i cegielni z opisem urządzeń technicznych i zdolności produkcyjnych. W omawianym dziale można również znaleźć nieco informacji do zagadnienia siły najemnej, koniecznej dla prowadzenia obszarnej gospodarki junkierskiej oraz dane co do czasu nabycia i sprzedaży poszczególnych majątków Dönhoffów.

Zawartość Działu II stanowią akta o charakterze administracyjno-gospodarczym, głównie materiały dotyczące gospodarki leśnej i to przeważnie z okresu od lat trzydziestych XX wieku do 1945 r. Szczegółowsze dane dotyczą w przeważnej mierze lasów śląskich. Akta ilustrują działanie szeroko rozgałęzionej sieci administracji lasów skupiającej się w rękach właściciela oraz ówczesną gospodarkę leśną. Na uwagę zasługują też sprawy personalne pracowników leśnych, jak umowy o pracę, uposażenia, ubezpieczenia i ich warunki bytowe. Odchylenie w treści akt tego działu stanowią 2 woluminy, z których jeden dotyczy pałacu w Drogoszach¹⁸⁾, a drugi rozbudowy i ulepszeń zabudowań folwarcznych¹⁹⁾. Pierwszy z wymienionych sięga stycznia 1945 r. i stanowi chronologicznie końcową pozycję Zbioru. Wolumen ten odzwierciedla już nastroje panujące w ostatnim okresie wojny, kończącej się klęską Niemiec. Niektóre pisma mówią m. in. o ochronie pałacu przed nalotami, o przyjęciach rannych, przygotowaniach do wyjazdu do Berlina itp. Na uwagę zasługuje również wolumen sygn. XXV/1/II/14. jedyny zawierający dane do dziejów wsi

¹⁷⁾ WAPO XXV/1/I/19.

¹⁸⁾ WAPO XXV/1/II/12.

¹⁹⁾ WAPO XXV/1/II/13.

folwarcznych, oczynszowania i świadczeń chłopów, rozwarstwienia wsi, uposażenia służby folwarcznej, rzemieślników i wyrobników.

Dział III zawiera prywatną korespondencję, pamiętniki, dzienniczki oraz osobiste książki rachunkowe i notatniki, które dostarczają wiele cennych materiałów do dziejów kultury i obyczajowości, a także do dziejów politycznych i społecznych. Znajdują w nich swe odbicie liczne podróże zagraniczne, pobyty na dworach królewskich: pruskim, polskim i francuskim, stosunki towarzyskie z wybitnymi osobistościami oraz arystokracją polską, francuską i włoską. Szczególnie czynnie zaangażowane były w życiu kulturalnym kobiety. One też są najczęściej autorkami ocalałych pamiętników, listów i dzienników, a niektóre z nich, jak np. Zofia z Dönhoffów Schwerin, czy Amelia z Dönhoffów Romberg przekazały w formie pokazywanych opracowań swoje zainteresowania historią całego rodu ²⁰⁾.

Z racji swej pozycji społecznej Dönhoffowie zaangażowani byli czynnie w życie politycznym Prus. Pełnili niejednokrotnie misje dyplomatyczne, brali udział w kampaniach wojskowych, stąd w pamiętnikach i korespondencji liczne oddźwięki wojen śląskich, okupacji rosyjskiej na ziemiach pruskich, rozbiórów Polski, walk z rewolucyjną i napoleońską Francją, wojny o sukcesję bawarską, ruchów rewolucyjnych z lat 1830 i 1848, stosunków i wojen z Danią i Francją Napoleona III i innych wydarzeń politycznych wplecionych między zwroty o blahej i banalnej treści. Wyławianie rozproszonego materiału do dziejów politycznych jest bardzo żmudne, gdyż tytuły pozycji nie odzwierciedlają często całej ich zawartości. Pewniejszą wskazówką będą tu daty woluminów. Korespondencja zawiera poza tym również nieco pośredniego materiału do życia gospodarczego majątków dönhoffowskich, stosunku właścicieli do poddanych ²¹⁾ itp.

Większość akt działu IV powstała w związku z działalnością polityczną, publicystyczną i naukową ostatniego właściciela Drogozzy, hr. Albrechta Stolberg-Wernigerode, członka *Reichstagu*. Trzy tomy jego korespondencji politycznej z lat 1929—1930, 1933 zawierają interesujące materiały do zagadnień rewizjonistycznej polityki Niemiec w stosunku do traktatu wersalskiego, układu w Locarno, planu Davesa i Jounga oraz do spraw stosunku Niemiec do Polski, ZSRR, Gdańska i Litwy ²²⁾. Dużą wartość jako źródło historyczne mają też zebrane przez Stolberga kopie korespondencji takich mężów stanu z lat 1864—1870, jak Bismarck, Goltz, Wilhelm I, Napoleon III ²³⁾ i innych.

Dział V, poza korespondencją odnoszącą się do spraw genealogicznych oraz katalogiem biblioteki, w przeważającej części zawiera utwory literackie i religijne nie zidentyfikowanych autorów.

Zbiór rodziny Schwerinów, sygn. XXV/2, 1600—1913, objętość 4 mb., 260 j.a.

Ród Schwerinów wywodzi się ze starej szlachty osiadłej na Pomorzu Szczecińskim. Dokumenty poświadczają jego istnienie już w końcu XII w. W XVII w. istnieją 24 linie rodu Schwerinów, w XIX w. — 13, a w XX w. — 5. Schweriniowie rozprzestrzenieni byli w Meklemburgii, Brandenburgii, Pomorzu, Śląsku, Szwecji, Polsce, Kurlandii i Prusach Wschodnich. W historii rodu i poszczególnych linii zorientować się jest niezwykle trudno, gdyż nie ma tu nic stałego. Jedne linie zanikają i powstają nowe, a równocześnie z tym

²⁰⁾ WAPO XXV/1/III/185—187, 220.

²¹⁾ WAPO XXV/1/III/133—135, 178.

²²⁾ WAPO XXV/1/IV/12.

²³⁾ WAPO XXV/1/IV/23.

następują podziały majątków, które w rezultacie krążą między całym rodem, od jednej linii do drugiej. Równocześnie z majątkami krążyły także i akta dotyczące majątków. Właśnie na skutek dziedziczenia majątków różnych linii, drogą ich zakupu lub przez mariaże w Archiwum w Dzikowa znalazły się akta różnych linii rodu Schwerinów i ich majątków²⁴). Założycielem linii dzikowskiej był Otto v. Schwerin (1616—1697), Oberpräsident Wielkiego Elektora.

Dzikowo (*Wildenhoff*) położone w pow. iławeckim, należące w okresie od 1540 do 1665 r. do rodziny v. Waldburg jako posiadłość lenna, przechodzi na Ottona v. Schwerin po jego ożenku z wdową Heleną Dorotą v. Waldburg z domu v. Kreytzen (po śmierci jej syna Fabiana v. Waldburg). Po zbudowaniu tam zamku w 1705 r. Dzikowo staje się główną siedzibą i ośrodkiem działalności tej linii Schwerinów. Przed rokiem 1540 na terenach położonych w okolicy Górowa II. znajdowały się jedynie wsie wolnych chłopów. Miasto Górowo II. założone w 1335 r. otrzymało od komtura Henryka Muro z Balgi 100 włók i 10 mórg ziemi, którą w lenno otrzymali wójtowie Hermann i Albrecht. Po wymarciu rodzin wójtowskich lenno przechodzi w 1540 r. na Waldburgów. Z czasem książę Albrecht nadaje jeszcze Waldburgom Dzikowo i wieś Kandyty, a sami Waldburgowie wykupują i przyłączają do Dzikowa w formie szlacheckich folwarków wolne okoliczne wsie chłopskie. W drugiej połowie XVIII w. do Dzikowa przynależało miasto Górowo II. oraz kilkanaście majątków i jezior. W XIX w. do majoratu dzikowskiego należały majątki: Dzikowo, Półwiosek, Garbniki oraz Malinowo o łącznym obszarze 5 106,40 ha. Wiek XIX jest zarazem okresem stagnacji w rozroście gospodarczym Schwerinów. Nastąpiło bowiem uwłaszczenie, a w 1808 r. na podstawie ogólnopaństwowej *Städteordnung* m. Górowo zostało „upaństwowione”.

Organizacja zarządzania kompleksem majątków dzikowskich opracowana przez T. Grygiera²⁵) przedstawiała się następująco. Otóż właściciel dla załatwiania spraw prywatnych i wynikłych z pełnienia różnych funkcji publicznych posiadał sekretariat osobisty, całkowicie niezależny od administracji majątkowej, która odpowiedzialna była za gospodarkę na majątkach. Aparat administracyjny posiadał również sekretariat dla załatwiania korespondencji majątkowej oraz spraw związanych z tzw. funkcjami zwierzchnimi, tzn. sądami patrymonialnymi, patronatami, fundacjami. Sekretariat osobisty z administracją łączyła jedynie osoba Amtsschreibera — głównego księgowego administracji, który decydował o wszystkich wydatkach zarówno domowych, jak i gospodarczych.

Droga akt Zbioru Schwerinów do Archiwum Olsztyńskiego w najogólniejszych zarysach przedstawia się następująco. Najznacznieszy przedstawiciel

²⁴) WAPO XXV/2. Za wstępem do inwentarza Zbioru Schwerinów w opracowaniu T. Grygiera przytaczam poniżej wykaz linii rodu istniejących w XIX w. Pozwoli on zorientować się jakie klucze majątków należały do tego rodu oraz jaki jest zasięg terytorialny akt Zbioru. 1. Maximiliana na Putzar (Pomorze Szczecińskie), 2. Wictora na Schwerinsburgia (Schwerin, Pomorze), 3. Hellmutha na Zietzen (pow. gryficki), 4. Leopolda na Erdebörn (Meklemburgia), 6. Fryderyka na Bohrau (Borowo, pow. oleśnicki), 7. Ottona na Wildenhoff (Dzikowo, pow. iławeczki), 8. Ottona na Amalienhof (Malinowo, pow. iławeczki), 9. Karola na Wolfshagen (Brandenburgia), 10. Wilhelma na Janowie (pow. lęborski), 11. Wilhelma na Göhren (Meklemburgia), 12. Bogusława na Tamsel (Brandenburgia), 13. Alberta na Wustrau (Brandenburgia).

²⁵) Zob. WAPO XXV/2, wstęp do inwentarza Zbioru Schwerinów opracowany przez T. Grygiera, który porządkował i inwentaryzował omawiany zespół. Ze wstępu do inwentarza zaczerpnięto szereg informacji podanych w niniejszej charakterystyce, które uzupełniono na podstawie pracy: J. L. Debur, *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, Berlin 1855, T. 2.

rodu, Otto v. Schwerin osiadłszy w Dzikowie zgromadził tam część archiwaliów, które dotąd składane były w dwóch głównych archiwach rodu: w Schwerinsburg (Meklemburgia) oraz w Alt-Landsberg (Brandenburgia). Zaangażowanie się Ottona v. Schwerin w sprawy polityki państwowej stało się powodem przejścia części akt rodziny do *Geheimes Staatsarchiv* w Berlinie, a części do *Staatsarchiv* w Szczecinie. W XVIII w. najcenniejsze archiwalia znajdowały się w archiwach rodu w Dzikowie, Wolfshagen i Walsleben (Brandenburgia). Akta z ostatnich dwóch siedzib Schwerinów w XIX w. przeniesione zostały do Dzikowa, gdzie doczekały się roku 1944/1945. Archiwalia dzikowskie w latach 1947—1949 zostały odnalezione i zwiezione do WAPO z Dzikowa, z Górowa Iławeckiego, gdzie znajdowały się na strychu Inspektoratu Szkolnego i w gmachu b. Sądu Grodzkiego oraz z Piast Wielkich (k. Górowa II.) odkryte w kaplicy domowej — w rodzinnym grobowcu v. Kreytzwów.

Zbiór Dzikowski w obecnej postaci jest zlepkiem archiwów różnych linii rodu Schwerinów, chociaż podstawową partię całego Zbioru stanowią akta Dzikowa i Walsleben. Na stworzenie z tych odrębnych fragmentów archiwów jednego zbioru wpłynął fakt, że akta te w ciągu 150-letniego pobytu w Dzikowie wrosły w akta samego Dzikowa i archiwista porządkujący je w XIX w. objął je wspólnym inwentarzem, a poza tym właśnie w takiej postaci Zbiór Dzikowski przeszedł już do literatury²⁶⁾. Utrzymanie w Zbiorze dawnego układu akt okazało się niemożliwe. Całość archiwaliów Zbioru Schwerinów usystematyzowano w granicach sześciu działów.

Dział I zawiera szczątki dawnych pomocy archiwalnych i registraturalnych sporządzonych w okresie między XVIII—XIX w. Zgrupowane w jednym pozycie składają się m. in. ze spisu akt dotyczących miasta Górowa, katalogu dokumentów i akt znajdujących się w archiwum Walsleben, schematu układu akt w archiwum dzikowskim i in.

Dział II reprezentują tytuły prawne, na podstawie których Schwerinowie trzymali swoje majątki, inwentarze dóbr, akta dotyczące organizacji dóbr i stadnin i in. Pozwalają one prześledzić historię powstawania typowego majątku pruskowschodniego junkra, życie dworu, stosunki społeczne na wsi, strukturę wsi.

Akta działu III ułożone według przynależności do poszczególnych majątków ilustrują sprawy ich zakupu, dzierżawy, sprzedaży, dziedziczenia, procesy o nie, budownictwo w majątkach, spisy inwentarza żywego, martwego i zasiewów, gospodarkę finansową, gospodarkę leśną oraz sprawy poddańcze, jak liczebność chłopów, ciężary pańszczyźniane. Sporo akt w tej grupie dotyczy uwłaszczenia i procesów regulacyjnych w majątkach Schwerinów.

Dział IV zawiera dane do spraw genealogicznych rodu Schwerinów oraz rodzin spokrewnionych (v. Kreytz, v. Heiden, We'ssbach), fundacji rodowych — jaką był dom starców w Górowie, którego koszty utrzymania pokrywały majątki *Zandendorf* (Swędrówka, pow. kętrzyński) i *Schönwiese* (Krasnołąka, pow. iławecki), oraz spraw testamentowych i procesowych. Poza tym znajduje się tutaj korespondencja w sprawach osobistych i rodzinnych między poszczególnymi członkami rodu, rodzinami spokrewnionymi, jak: Groote, Dönhoffowie i innymi np. burmistrzem Gdańska: Schmiedem, radcą finansowym Liederem oraz akta sekretarzy prywatnych Schwerinów. Na uwagę zasługuje również kronika rodzinna dostarczająca sporo wiadomości do historii rodu Schwerinów z Dzikowa.

²⁶⁾ M. Hein, *Otto von Schwerin*.

Akta działu V odzwierciedlają zaangażowanie się Schwerinów, a zwłaszcza Otto von Schwerina w politykę państwową i międzynarodową. A więc zainteresowani znajdują tu bogatą i nie wykorzystaną jeszcze przez historyków polityczną korespondencję Otto von Schwerina z Elektorem, z konsulatami zagranicznymi, z Bogusławem Radziwiłłem oraz E. de Croyem w trzeciej ćwierci XVII w. Druga grupa akt w tym dziale dotyczy spraw wynikłych z funkcji zwierzchnich sprawowanych przez ród, a więc pełnienia sądów patrymonialnych w Górowie i Walsleben, spraw policyjnych, patronatu nad kościołami w Paalzw i Kandytach oraz szkołami w Grotowie i Kandytach.

W dziale VI zgrupowano wszystkie zachowane rękopisy prac członków rodu, Landes Verordnungen z lat 1808—1827 oraz bardzo cenne katalogi biblioteki dzikowskiej z XVII w., która posiadała druki począwszy od XV w., a m. in. również wiele poloników.

W zakończeniu charakterystyki Zbioru akt Schwerinów przechowywanych w WAPO chciałabym podać informację, że większość materiałów z dawnego Archiwum Dzikowskiego znajduje się obecnie w posiadaniu Hrabiny von Schwerin zamieszkałej w NRF ²⁷⁾.

Zbiór akt podworskich rodu hrabiów Lehndorfów ze Sztynortu Węgorzewskiego, sygn. XXV/3, 1715—1929, objętość 5,36 mb., 654 j. a.

Lehndorfowie, w odróżnieniu od dwu wyżej omówionych rodów junkierskich niemieckiego pochodzenia, wywodzą się z polskiej szlachty osiadłej na ziemi chełmińskiej, gdzie używają zamiennie nazwiska Legendorf-Mgowski, biorąc je od głównego majątku zwanego po niemiecku Legendorf, a po polsku Mgowo ²⁸⁾. Z czasem przenieśli się do Pomezania, gdzie używają nazwiska Lehndorf. Gdy w 1466 roku ziemia chełmińska dostała się Polsce nadano Lehndorfom liczną dobrą w powiatach iławeckim i kętrzyńskim, aby ściągnąć ich do Prus Krzyżackich. Germanizacji ulegli jednakże dopiero w XVIII w. Najznaczącym przedstawicielem rodu był Ahaswer Lehndorf (1637—1688) bardzo wykształcony i świetny dyplomata, używany do różnych misji dyplomatycznych, początkowo w służbie króla Jana Kazimierza, a potem po poróżnieniu się z Michałem Korybutem Wiśniowieckim, w służbie Elektora Brandenburskiego, od którego otrzymał nawet godność hrabiego ²⁹⁾. W XIX w. na skutek zawierania małżeństw między najbliższymi krewnymi, korzystnych dla spraw sukcesyjnych, ród uległ częściowo degeneracji ³⁰⁾. W 1828 r. Lehndorfowie ze Sztynortu posiadali 16 majątków ziemskich położonych na terenie pow. pow. kętrzyńskiego, węgorzewskiego oraz iławckiego o powierzchni 5 778,71 ha ziemi, użytkowali kilka jezior w okolicy Giżycka i Węgorzewa o łącznej powierzchni 5 805,38 ha oraz prowadzili stadninę, mleczarnię, wiatrak, tartak parowy i kilka cegielni ³¹⁾. Mimo tak oczywistego bogactwa Lehndorfowie przez absolutny brak zainteresowania sprawami gospodarczymi swoich majątków i podnoszenia ich wydajności doprowadzają do tego, że wszystkie majątki zostają w 1898 r. poddane pod przymusowy zarząd

²⁷⁾ Akta własne WAPO, Korespondencja Dyrekcji Archiwum z Hrabinią von Schwerin 1963/1964.

²⁸⁾ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś Krzyżackich*, Lwów 1882.

²⁹⁾ W. Hoesius, *Der Oberburggraf Ahasverus v. Lehndorf 1637—1688*, Dessau 1866.

³⁰⁾ WAPO XXV/3, wstęp do inwentarza Zbioru w opracowaniu St. Róžańskiego oraz akta Zbioru, XXV/3/IV.

³¹⁾ WAPO XXV/3/II/1—3, 8—10, 13.

„wschodniopruskiej landszafty”, a w początkach XX w. znajdują się u progu bankructwa. Czy udało się później przywrócić dawny splendor Sztynortowi i rodowi — nie wiadomo z powodu braku w zespole odpowiedniego materiału.

Organizacja administracji tak rozległych dóbr przedstawiała się odmiennie w różnych okresach czasu. Na przykład w 1870 r. utworzyli Lehndorffowie ze swych majątków organizację rodzinnego powiernictwa. Według statutu rodzinnego powiernictwa zarząd wszystkimi majątkami sprawował senior rodu. Zwykle wszystkie majątki oddawano w dzierżawę, z wyjątkiem Sztynortu, którego w myśl statutu nie wolno było wydzierżawiać. Całością gospodarki rolnej zajmował się dzierżawca generalny, któremu podlegali poszczególni dzierżawcy. Sztynort posiadał również nowoczesnie zorganizowaną kancelarię dla spraw administracyjno-gospodarczych³²⁾.

Omawiany Zbiór jest właściwie tylko fragmentem akt bez początku i końca. Zasięgiem terytorialnym obejmuje wszystkie majątki oraz jeziora będące kiedyś w posiadaniu rodziny.

Struktura zespołu opracowana została zgodnie z wytycznymi naczelnych władz archiwalnych. Całość materiału aktowego mieści się w granicach sześciu działów.

Dział I zawiera pomoce archiwalne. Stanowią one kilka spisów akt sporządzonych przy różnych okolicznościach, które obejmują tylko nieznaczne fragmenty zawartości archiwum sztyndorckiego oraz dwa listy w sprawach archiwalnych z lat 1863 i 1869.

Akta działu II dotyczą majątków rolnych, operacji giełdowych, którymi na szeroką skalę zajmowali się poszczególni członkowie rodu oraz spraw sekwestru w latach 1896—1902, a następnie operacji związanych z oddłużaniem majątków. Należy tutaj zaznaczyć, że o ile Zbiór samych Lehndorffów nie zawiera dużo dokumentów odnoszących się do tytułów własnościowych rodu, to jednak materiał taki, najczęściej w postaci odpisów lub regestrów zachował się w woluminie dotyczącym majątku Woryny (pow. iławicki) zaliczonym do Zbioru z Dobrocina³³⁾. Majątek Woryny w połowie XVI wieku otrzymali w lenno Lehndorffowie, znajdował się on w ich rękach do połowy XVII wieku, dopóki drogą licznych transakcji nie przeszedł w 1763 r. na Domhardtów. W okazałych rozmiarów woluminie zawierającym m. in. kopie różnych dokumentów odnoszących się do majątków klucza woryńskiego znajduje się 15 odpisów uwierzytelnionych dokumentów wystawionych w wieku XVI i XVII (tj. w okresie, kiedy Woryny należały do nich) na dobro Lehndorffów.

Dział III skupia akta dotyczące głównego majątku Lehndorffów — Sztynortu z przyległościami, który w myśl statutu rodzinnego powiernictwa nie był nigdy wydzierżawiany i dzięki temu zachowało się do niego w archiwum rodzowym najwięcej akt. Akta administracyjno-gospodarcze majątków wydzierżawianych przechowywali poszczególni dzierżawcy na skutek czego uległy zagubieniu. Kilka woluminów dotyczy dziejów posiadłości leżących pod Królewcem (dobra *Landkeim*), które przeszły na inną linię Lehndorffów. Pozostałe akta dotyczą lasów zarządzanych przez specjalnego nadleśniczego, majątku Rydzówki, hodowli koni wyścigowych i psów oraz polowań. Kilka poszytów akt (sygn. XXV/3/III/233, 236) ilustruje poziom płac pracowników i służby folwarczej w dobrach junkierskich w XVIII—XX w.

³²⁾ WAPO XXV/3/I/2.

³³⁾ WAPO XXV/4/II/54.

Dział IV to w większości korespondencja odzwierciedlająca spór małżeński Karola i Pauliny Lehdorf, testamenty, korespondencja z różnymi lekarzami dotycząca środków leczenia dzieci, różnego rodzaju zawiadomienia, życzenia, gratulacje, pisma w sprawie służby wojskowej — głównie dotyczące trzech Karolów Lehdorfów, listy urzędników, służby, nauczycieli domowych, dam do towarzystwa, malarzy i malarek. Poza tym, bogata jest też korespondencja samych członków rodziny, zwłaszcza kobiet. Prawie wszystkie adresowane są do Anny Lehdorf i wiążą się z rodzinami: Schlippenbach, Hahn, Dönhoff, Eulenburg i in.

Dział V zawiera akta dotyczące patronatu nad kościołem w Radziejach (sygn. XXV/3/V/3—7), szkołami w Sztynorcie, Stawiskach, Przystani, Radziejach, Tarlawkach i Rydzówce (sygn. XXV/3/V/8—10) oraz protokoły sądów patrymonialnych w Srokowie, Sztynorcie i Radziejach (sygn. XXV/3/V/11—12, 16). Poza tym występują akta urzędów stanu cywilnego, akta administracji państwowej, policyjne, akta ubezpieczeń i opieki społecznej.

Zawartość działu VI nie dotyczy ani majątków, ani rodu, lecz powstała, ewentualnie zgromadzona została w wyniku zainteresowań osobistych poszczególnych członków rodu. A więc dotyczy: 1. działalności filantropijnej, zakładania szkół i sierotniców w Srokowie i Radziejach, świetlic i klubów dla pracujących, staran o założenie pensjonatu dla samotnych córek szlachty wschodnio- i zachodniopruskiej, działalności w zakładach dla kobiet lekkich obyczajów i w różnych towarzystwach dobroczynnych, 2. działalności poselskiej na sejmikach prowincjonalnych i powiatowych, w towarzystwach rolniczych itp. Oprócz tego dział zawiera pisma dotyczące religii, historii i ustroju państwa zgromadzone lub napisane przez członków rodu.

Zbiór akt podworskich z Dobrocina, sygn. XXV/4, 1713—1931 (1558—1713), objętość 11,50 mb., 795 j.a., w tym około 1711 rysunków technicznych i map.

Dziedzicznymi właścicielami dóbr *Gross-Bestendorf* (Dobrocin, pow. morąski) byli od 1896 r. baronowie von d. Goltz-Domhardt. Rodzina Goltzów odziedziczywszy dobrociński kompleks dóbr rycerskich po wymarłej w linii męskiej rodzinie von Domhardt, przyjęła także ich nazwisko i od tej pory nosi nazwisko dwuzłonowe. Kompleks majątków dobrocińskich leżał w powiecie morąskim. W jego skład wchodziło 20 wsi i folwarków: Dobrocin, Kozia Wólka, Wilamowo, Wilamówko, Leśnica, Wielki i Mały Sambród, Stare i Nowe Kiełkuły, Głędy, Marzewo, Marzewko, Zalesie, Sarna, Barwiny, Wakarowo, Potajanki, Plebania Wólka, Nasewitz (brak polskiej nazwy) i Dobrocinek.

Właściciele dóbr dobrocińskich, aż do końca XVIII w., ciągle się zmieniali. Zdekompletowany Zbiór nie pozwala na odtworzenie, ani historii założenia i zaludnienia tych majątków, ani losów kolejnych ich posiadaczy. Wiadomo, że w początkach XVIII w. Dobrocin, Dobrocinek i Kiełkuły należały do Wilmsdorffów. Wilmsdorffowie sprzedają swoje majątki w 1752 r. Fryderykowi hr. von Gessler, który je w tymże roku odprzedaje hrabiemu von Waldburg. W końcu XVIII w. kupuje te majątki Otto Henryk von Domhardt³⁴⁾. Grupa majątków sambrodzkich (Wielki i Mały Sambród, Leśnica, Zalesie, Sarna, Wakarowo, Marzewko i Plebania Wólka) nalczała początkowo także do Wilmsdorffów. W połowie XVII w. poprzez kobiety przeszła na Oelschnitzów, którzy odprzedali ją Dohnom, v. d. Groebencm i Waldburgom. W końcu XVII w. majątki te kupił hrabia v. Lippe, a w 1798 r. na publicznej licytacji

³⁴⁾ WAPO XXV/4/IV/167.

Domhardt z Dobrocina³⁵⁾. Jeszcze wcześniej, bo w 1763 r. J. F. Domhardt nabył Woryny³⁶⁾. Akta prawno-majątkowe Woryn zachowały się, dzięki czemu można dokładnie odtworzyć ich dzieje. W połowie XVI w. majątek został nadany przez księcia Albrechta Starszego w lenno hr. Fabianowi Lehdorfowi. W połowie XVII w. drogą dziedziczenia przechodzi on na rodzinę v. Tettau. W 1724 r. kupuje go M. K. von Bredov, a z kolei w 1763 r. Domhardt. Klucz Woryny leżał na terenie powiatu iławeckiego. Należało do niego siedem folwarków i pięć wsi: Woryny, Głamsiny, Dierzno, Sigajny, Świadki, Neukrug, Pallassen (brak polskich nazw), Krasnołąka (folwark), Wiewiórki, Migi, Worgielity i Krasnołąka (wieś).

Domhardtowie — rodzina mieszczańskiego pochodzenia — pojawili się w Prusach Wschodnich w XVIII w. na kierowniczych stanowiskach urzędniczych. Na przykład Johann Friedrich był naczelnym prezydentem Prus Wschodnich i Zachodnich po rozbiorach Polski. Za wybitne zasługi położone względem państwa pruskiego Fryderyk II przyznał mu szlachectwo, w wyniku czego Domhardtowie mogli nabywać majątki ziemskie.

Dobra Domhardtów liczyły w 1874 r. 6512,365 ha, natomiast w XX w. baron Goltz posiadał już tylko 5 750 ha, w czym 2 520 ha lasów. Poza kluczem Sambród, który miał przez pewien okres czasu samodzielną administrację, wszystkie inne majątki od czasu nabycia ich przez Domhardtów miały zawsze wspólną administrację i jednego właściciela, podlegając mu gospodarczo i prawnie. Organizację wewnętrzną dóbr dobrocińskich regulował w szczególności jeszcze w XVIII w. wilkierz³⁷⁾. Właściciel dóbr samodzielnie raczej nie wykonywał wszystkich obowiązków, jakie wypływały z przysługujących mu praw, lecz zlecał je sztabowi swoich urzędników.

W końcu XVIII w. zaobserwować można powstanie na terenie Prus Wschodnich nowej formy organizacji majątków ziemskich. Są to tzw. „Fideikomisy” ziemi oraz akumulowanych środków pieniężnych łączące członków najbliższej rodziny szlacheckiej. Organizacja ta zabezpieczała prawnie nienużalność majątku jednego rodu i regulowała korzystanie z niego. Ograniczało się ono do podziału dochodów i odsetek od jego wartości pomiędzy poszczególnych członków rodziny. Głowa rodu nie była właścicielem całego majątku, lecz tylko sprawowała powierzony jej nad nim zarząd. Powiernictwo było zwykle dziedziczne w linii męskiej i znajdowało się pod opieką doradcą dwóch kuratorów. Jednym z nich był przedstawiciel szlachty, drugim zawodowy prawnik sprawujący swe funkcje opiekuńcze pod nadzorem senatu sądu apelacyjnego³⁸⁾.

Ponieważ omawiany Zbiór właściwie nie posiada w ogóle akt osobistych i rodzinnych, a jest raczej zbiorem akt przedsiębiorstwa rolniczo-kapitalistycznego, czy fideikomisowej spółki akcyjnej, którego właściciele w dodatku się ciągle zmieniali, porządkujący zmuszony był nadać mu nazwę od głównej siedziby właścicieli³⁹⁾.

³⁵⁾ WAPO XXV/4/II/15.

³⁶⁾ WAPO XXV/4/II/54.

³⁷⁾ WAPO XXV/4/IV/5, 56.

³⁸⁾ Zob. Wstęp do inwentarza Zbioru akt podworskich z Dobrocina w opracowaniu St. Różańskiego, XXV/4, s. 31.

³⁹⁾ Zespół został uporządkowany i zinventaryzowany przez St. Różańskiego. Ze wstępu do inwentarza opracowanego przez niego oraz z pracy *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch* zaczerpnięto pewne dane do historii rodu Dönhoffów oraz v. Goltz. Wiele ciekawych materiałów mogłaby zapewne dostarczyć praca U. v. Saucken, *Geschichte der Begüterung Gr. Bestendorf (Rittergüter Bestendorf, Wilmdorf u. Samrod im Kr. Morungen)*, Königsberg

Struktura zespołu zamyka się w granicach pięciu działów. Jeśli chodzi o zawartość materiałową Zbioru, to jak już wspomniano, brak w nim całkowicie akt o charakterze osobistym i rodzinnym, które w myśl instrukcji o porządkowaniu archiwów podworskich winny znaleźć się w dziale IV.

Do działu I zaliczono szkic projektu układu akt i inwentarza archiwum dobrocińskiego z XIX wieku.

Dział II zawiera kilka tytułów własności oraz posiadania i użytkowania wystawionych na rzecz osób, czy rodzin, które gospodarowały na majątkach dobrocińskich, a także chłopów, karczmarzy, młynarzy, oficjalistów i rzemieślników. Znajdują się tutaj również akta procesowe z okresu walk o Sambród prowadzonych między Dohnami i Dönhoffami przed nabyciem tych majątków przez Domhardta, akta dotyczące rybołówstwa na jeziorach, sprawy wywłaszczenia terenów na rzecz budującej się kolei, akta dotyczące regulacji i separacji gruntów, odpisy i wyciągi testamentowe, akta spraw spadkowych, korespondencja poszczególnych opiekunów pięciu „Fideikomisów” (1. *Familien-Fideikomiss-Stiftung Gr. Bestendorf*; 2. *Worinen*, 3. *Eleonory v. Reibnitz*, 4. *Ernestyny v. Goltz*, 5. *Augusty v. Domhardt*) z podopiecznymi oraz władzami nadzorczymi. Wolumen XXV/4/II/54 zawiera dane do historii, rozległości i granic oraz dochodowości majątku Woryny. Bardzo cenne w tym tomie są rejestry oraz odpisy dokumentów wystawionych w swoim czasie na rzecz właścicieli, czy też przez właścicieli majątków woryńskich. Są to nadania krzyżackie i książece, prywatne transakcje kupna i sprzedaży⁴⁰⁾.

Dział III zawiera korespondencję w sprawach ogólnogospodarczych, dowody kasowe, których z uwagi na niekompletne zachowanie się sprawozdawczości rocznej nie wybrakowano, księgi rozliczeniowe ze służbą folwarczną, personelem zamku, wdowami z dóbr dobrocińskich i robotnikami sezonowymi. Księgi te obejmują okres od 1885—1931 r. i mogą służyć do badań nad zagadnieniem kształtowania się plac w majątkach prywatnych w końcu XIX i na początku XX w. Sprawozdawczość finansowo-gospodarcza zawiera wiele cennych materiałów do poznania gospodarki rolnej junkrów wschodniopruskich w XIX i XX w. i uprawianego przez nich drobnego przemysłu przetwórczego.

Dział IV grupujący akta powstałe w wyniku sprawowania przez właścicieli dóbr dobrocińskich praw zwierzchnich podzielony został na dwaście podgrup:

1. Obejmuje akta dotyczące spraw kościelnych, szkolnych i kas ubogich, nad którymi właściciele Dobrocina pełnili prawo patronatu. Na obszarze dóbr dobrocińskich były dwa kościoły w Wilamowie i Sambrodzie oraz trzy szkoły: w Wilamowie, Sambrodzie i Dobrocinie.

2. Zawiera sporo materiału do organizacji i zakresu działania sądu patrymonialnego w Dobrocinie w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku. Nieco akt wiąże się ze sprawą likwidowania sądów patrymonialnych i z innymi sądami, które w późniejszym okresie przejęły kompetencje sądu patrymonialnego. Akta te odzwierciedlają również rozruchy wśród chłopów i chałupników dóbr dobrocińskich w latach 1827—1828 spowodowane błędną interpretacją

1930. Jednakże nie wiadomo, czy praca ta jeszcze istnieje, gdyż wymieniając ją Wermke zaznacza, że przechowywało ją w formie rękopisu Archiwum Państwowe w Królewcju.

⁴⁰⁾ Dokumenty te omówione są szczegółowo we wstępie do inwentarza Zbioru Lehndorfów, z którym są częściowo związane, opracowanym przez St. Różańskiego, WAPO XXV/3, s. 76—83.

ustawy uwłaszczeniowej (sygn. XXV/4/IV/98) oraz ich beznadziejną walką w tej sprawie.

3. Zawiera zarządzenia władz administracji centralnej i prowincjonalnej w sprawach administracyjno-policyjnych nadsyłane do zarządu majątków, akta spraw karno-policyjnych dotyczące nadzoru nad osobami karanymi, spisy wyroków i osób karanych, akta urzędu meldunkowego oraz niekompletny rejestr spraw załatwianych przez urząd policyjny w latach 1874—1921.

4. Dotyczy działalności społeczno-charytatywnej.

5. Zawiera instrukcje i korespondencję w sprawach wymiaru podatków między dworem i urzędem powiatowym oraz akta podatkowe.

6. Zawiera akta dotyczące szczepień ochronnych, zwalczania uprawiania pokątnego położnictwa, zaopatrzenia obwodu w lekarzy, zwalczania chorób zakaźnych u bydła i ludzi, ściągania opłat na zakład dla głuchoniemych i umysłowo chorych.

7. Większość akt tej podgrupy odnosi się do spraw kwaterunków i rekwizycji w okresie wojen napoleońskich.

8. Dotyczy spraw komunikacji, budowy i naprawy szos, dróg, mostów, kanałów, bagrów i promów w latach 1798—1894.

9. Skupia akta podległe policji budowlanej; rozporządzenia policji budowlanej, wnioski składane na ręce dziedzica, jako *Ortspolizeibehörde* w sprawie budowy, czy przebudowy urządzeń gospodarczych oraz plany tych budowli. Obowiązkiem dziedzica było sprawdzenie zgodności projektu z przepisami budowlanymi dla obszarów wiejskich, a na najmniejsze odchylenie potrzebna była zgoda landrata i budowniczego powiatowego. Stąd też w aktach tej grupy znalazło się 1700 rysunków technicznych. Akta te pozwalają na wgląd w inwestycje budowlane poczynione nie tylko na terenie majątków dobrocińskich, lecz także sąsiednich, jak Dohnów z Markowa, barona Butlara z Wenecji lub przemysłowca E. Hildebranda budującego w Leśnicy i Małdytach swoje zakłady. Wynikło to stąd, że strona zainteresowana nie mogła według przepisów budowlanych wydawać sobie zezwoleń, lecz musiała się zwracać po nie do bezstronnego urzędu.

10. Zawiera akta urzędu stanu cywilnego. Do połowy XIX w. sprawy te prowadził wyłącznie kościół, natomiast od II połowy XIX w. sprawowanie funkcji urzędu stanu cywilnego zleciło państwo zarządowi gminnym i dworom nie odbierając ich jednakże kościołowi. Akta dobrocińskiego urzędu stanu cywilnego, do którego należało 11 majątków (pozostałe należały prawdopodobnie do innego obwodu, którego akta nie zachowały się) pochodzą z lat 1874—1875, 1879, 1926—1933 oraz 1938—1944.

11. Grupuje materiały odzwierciedlające prace melioracyjne, przeprowadzane na bagnistych obszarach majątków dobrocińskich.

12. Do ostatniej podgrupy włączono wszystkie akta wyprodukowane w związku z intensywnie rozwijającym się od końca XIX w. ubezpieczeniem.

Dział V, to głównie akta Hallmanna, sekretarza związku urzędników rolnych, odzwierciedlające walkę o poprawę bytu tych urzędników z ich pracodawcami, junkrami.

Mapy i rysunki techniczne znajdujące się w Zbiorze wykazane zostały na końcu inwentarza zespołu.

Zbiór akt podworskich rodu Dohna, sygn. XXV/5, 1508—1936, objętość 11,90 mb., 866 j. a.

Początki dziejów rodu Dohna sięgają XIII w. Jego historia budziła niepoślednie zainteresowanie badaczy, czego dowodem obszerna literatura ⁴¹⁾. Ród Dohna od momentu pojawienia się musiał odznaczać się niezwykłą prężnością i zaborczością, gdyż jeszcze w XII w. zdołał skupić w swych rękach cały obszar między Lipskiem, Dreznem i Czechami. Cech tych zresztą nie stracił i w późniejszych czasach, do czego licznych dowodów dostarczają archiwalia Zbioru.

Wschodniopruskiej linii Dohna dał początek Stanisław Dohna, który przeniósł się tutaj w XV w. otrzymawszy od wielkiego mistrza Henryka von Plauen za oddane Krzyżakom usługi kilka nadań, których listę rozpoczyna w 1469 r. wieś Wilczęta. Od tej chwili liczba majątków, interesującej nas linii rodowej, szybko wzrasta, osiągając na przestrzeni kilku stuleci, dzięki nadaniom wielkich mistrzów, a później książąt oraz drogą kupna, liczbę 90 ⁴²⁾. Część tych posiadłości stracili Dohnowie w XIX w. na skutek procesów uwłaszczeniowych, by z czasem częściowo odkupić je za środki otrzymane ze spłaty rent. Majątki Dohnów obejmowały w XVIII w. obszar Amtów: pasieckiego, morąskiego i miłakowskiego oraz północną część ostródzkiego. Widoczne jest dążenie do stworzenia zwartego obszaru posiadania. Enklawy znajdujące się na tym obszarze starają się Dohnowie zlikwidować procesami. Ilość wsi i folwarków Dohnów rosła nie tylko drogą nadań i zakupu lecz także dzięki intensywnej gospodarce, dzięki karczowaniu lasów, budowaniu urządzeń melioracyjnych i prowadzeniu akcji osadnictwa na terenie dawnych lasów i bagien. Ród Dohnów stanowi typowy przykład wschodniopruskiego rodu junkierskiego, którego członkowie dumni w swe latyfundia i wiekowe przywileje zajmowali najwyższe godności w służbie wojskowej i dworskiej oraz w administracji samorządowej i państwowej. Był on ostoją pruskiego militarysty, chociaż wydał także krzewicieli kultury utrzymujących korespondencje w języku łacińskim i greckim z czołowymi umysłami Europy. Stosunki intelektualne, towarzyskie i polityczne z najwybitniejszymi ludźmi Europy nawiązywali Dohnowie w czasach młodości, gdy wysyłani byli przez rodziców na studia zagraniczne i służbę przy dworach monarchów i możnowładców.

Niemal od momentu usadowienia się w Prusach Wschodnich ród Dohnów znalazł dla siebie właściwą formę organizacji, polityki rodowej i gospodarczej, by stać się siłą i osiągnąć wysoką pozycję społeczną. W 1624 r., bowiem po kilku próbach podejmowanych poprzednio, ród uchwała jednogłośnie tzw. *Pacta familiae*, które miały go zespolić ⁴³⁾. *Pacta familiae* regulują w szczególności politykę rodzinną, majątkową i gospodarczą. Między innymi ogłaszają niepodzielność wszystkich majątków, zakaz sprzedawania ich i zaciągania długów pod zastaw ziemi, spłatę wian córek tylko w formie pieniężnej, której wysokość ustalał zjazd rodzinny stosownie do wartości

⁴¹⁾ E. Wer m k e, *Bibliographie der Geschichte von Ost- u. Westpreussen*, Königsberg 1933, wyszczególnia 63 prace dotyczące rodu ewentualnie poszczególnych jego członków. Ch. K r o l l m a n n, *Altpreussische Biographie*, 5 L, Königsberg 1938, podaje 20 życiorysów wybitniejszych członków rodu. *Kalender der Gotha — Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser* — wyliczają główne i boczne linie oraz niektórych przedstawicieli rodu Dohna. Nieco ogólnych danych do historii rodu dostarczają encyklopedie *Brockhaus* oraz *Meyer, Konversationslexicon*.

⁴²⁾ WAPO XXV/5/M/I.

⁴³⁾ WAPO XXV/5/L/II/2.

majątków, zasady opracowywania wilkierzy itp. Dla pokrycia nagłych potrzeb założono wspólną kasę rodzinną z siedzibą w Morągu. Na zjeździe w 1624 r. dokonano również podziału wszystkich dóbr ziemskich rodu pomiędzy jego pięciu żyjących przedstawicieli. Utworzono w ten sposób pięć kluczy o mniej więcej równej dochodowości, na których powstało z czasem pięć linii rodowych, nazywanych od siedzib: Ławki, Słobity, Karwiny, Gładysze i Markowo. Zmiany w tym układzie wprowadza zjazd w 1652 r. Z powodu śmierci trzech członków rodu Dohnów zmieniono skład kluczy majątkowych⁴⁴⁾. Część klucza ławkowskiego połączono z kluczem markowskim, jednak w 1739 r. majątki te ponownie rozdzielono. Skład majątków poszczególnych kluczy w ciągu wieków często ulegał zmianom. Zresztą nie tylko majątki krążyły wewnątrz linii rodowych, ale nawet i linie na pewien okres czasu zanikają lub łączą się.

Abby nie dopuścić do rozluźnienia więzi rodowej na skutek podziału majątków na pięć kluczy, które miały zarazem stanowić dziedziczne siedziby dla ich posiadaczy, umowa z 1624 r. postanawia, że zamek w Morągu pozostanie na zawsze wspólną własnością całego rodu i stanowić będzie zarazem siedzibę jednego wspólnego archiwum i biblioteki, w których złożony się wszystkie akta rodu i książki przez niego nabyte. Spis ksiązek sporządzony w latach 1691—1692 wskazuje, że biblioteka zawierała około 6500 pozycji. Składały się na nią bezcenne rękopisy i starodruki. *Pacta familiae* zastąpił Krzysztof Fryderyk w 1731 r., za zgodą króla, przez *Institutio Fideicommissi perpetui familiae Dohnavianae* opartej na zasadzie primogenitury⁴⁵⁾. Jedność majątkowa i rodzinna w XVIII w. ulega osłabieniu, lecz jest stałą troską rodu. W dekrete z dnia 10 IX 1840 r. Fryderyk Wilhelm IV potwierdza Dohnom, że tworzą nadal „jedno połączone hrabstwo”.

Każda z linii prowadziła odrębną administrację swoich dóbr. Poza tym w niektórych okresach czasu pewne grupy majątkowe wewnątrz klucza posiadały własną administrację (np. Stabuniki, Sambród i Zimnochy w kluczu markowskim), która do głównej kancelarii składała tylko sprawozdania roczne i z nią się rozliczała.

Sądy patrymonialne, jedno z upoważnień wypływających z przywileju posiadania praw zwierzchnich na terenie swych majątków, sprawować mieli Dohnowie według statutu z 1624 r. wspólnie i niepodzielnie w czterech miejscowościach, z tym że nakładane na winnych kary miały przypadać właścicielowi klucza, do którego poddany należał. Główną siedzibą sądu patrymonialnego na terenie włości Dohnów były Wilczęta należące do linii Karwiny, a od 1762 r. do Gładysz (po zlikwidowaniu linii w Karwinach).

Granice chronologiczne Zbioru stanowią obecnie lata 1508—1936. Jednak, jak wskazuje spis dokumentów znajdujących się w archiwum w Markowie z 1843 r., jeszcze w tym okresie znajdowały się tam dokumenty pochodzące od 1341 r.⁴⁶⁾ Dohnowie gromadzili skrzętnie i przechowywali niezwykle troskliwie każdy dokument nadania, kupna, procesu, czy długu dotyczący ziemi, przywilejów praw, jak również uchwały zjazdów rodzinnych, czy akta gospodarcze. Troska o to, aby dokumenty nie uległy zniszczeniu podyktowała Dohnom w uchwale z 1624 r. postanowienie złożenia w Morągu wszystkich oryginalnych dokumentów rodu oraz sporządzenie dla każdego z braci spisu i kopii wszystkich akt złożonych w Morągu. O losach tak pięknie zapowiadającego się archiwum przesądził jednak pożar zamku morąskiego w 1697 r.⁴⁷⁾

⁴⁴⁾ WAPO jak wyżej s. 158—168.

⁴⁵⁾ WAPO XXV/5/G/II/7, XXV/5/E/II/5.

⁴⁶⁾ WAPO XXV/5/M/I/1.

⁴⁷⁾ De h o - G a l l, *Deutschordensland*, s. 159.

Wspaniała biblioteka spłonęła całkowicie. Skrzynie z dokumentami udało się podobno uratować, jednak już Krzysztof Dohna z Gładysz (1665—1733) wspomina w pamiętniku, że chyba niejeden dokument spalił się. Po pożarze akta rozdzielono między poszczególne linie rodu. Większość przejęły Ławki, ale niektóre cenne dokumenty, zwłaszcza nadania dóbr i przywilejów z czasów krzyżackich, dostały się Słobitom. Zamek Słobicki po roku 1697 pełnił rolę archiwum i biblioteki ogólnorodowej. Zbiory słobickiego archiwum zawierające dokumenty i akta z czasów od XVI do XX w. były bogate i wartościowe. Najcenniejsze były akta (korespondencja, dzienniki, pamiętniki, raporty z podróży do wszystkich niemal stolic europejskich) z czasów wojny trzydziestoletniej. Bogata była też korespondencja z czasów wojen: siedmioletniej i napoleońskich.

Wszystkim sukcesjom majątkowym wewnątrz rodu towarzyszyły jednocześnie sukcesje archiwów. I tak np. Ławki odziedziczyły w 1878 r., łącznie z dobrami, archiwum markowskie. Ponieważ Dohnowie z Ławek uznali jego skład za mniej wartościowy i przeważnie dublujący archiwum w Ławkach pozostawiono je na miejscu. Właśnie te materiały dotarły do WAPO, podczas gdy z Ławek, Gładysz i Słobit zginęły w czasie ostatniej wojny, ewentualnie zdołali je zabrać dawni właściciele.

Zbiór podworski Dohna liczy łącznie 866 j. a., w tym na zbiór linii z Markowa przypada 809 woluminów, z Ławek 14, ze Słobit 17, z Gładysz 23. Poza tym do zespołu włączono 3 woluminy akt przynależnych do dwóch bocznych linii Dohnów.

Majątki Dohnów, do których odnoszą się akta zbioru, leżały na terenie powiatów: pasięckiego, morąskiego, kętrzyńskiego i iławckiego. Po znacznej liczbie posiadłości należących kiedyś do tego rodu akta nie zachowały się. Znamy je jednak ze wzmianek w aktach zachowanych. Mimo częstokroć podkreślanej historycznej jedności i niepodzielności rodu i jego posiadłości np. w r. 1624, 1840, wykształciły się jednak cztery zasadnicze linie, których odrębność usankcjonował już w 1697 r. podział archiwum z Markowa pomiędzy archiwa wszystkich czterech linii, następnie fakt samodzielności administracyjnej majątków należących do poszczególnych linii. Toteż Zbiór całego rodu uporządkowany został z zachowaniem podziału na poszczególne linie rodu Dohna. Z uwagi na to, że w Zbiorze znalazły się trzy posyty akt oczywistej przynależności do archiwów dwóch bocznych linii Dohnów wyróżniono w nim nie cztery, lecz sześć głównych grup aktowych. Nie wszystkie działy akt występują w ramach archiwów poszczególnych linii rodu. I tak jedynie Archiwum linii Markowo (sygn. XXV/5/M) najkompletniej zachowane posiada I—VI działy akt: Archiwum linii Ławki (sygn. XXV/5/Ł) działy II, IV oraz VI, Archiwum linii Słobity (sygn. XXV/5/S): I—III oraz V i VI; Archiwum linii Gładysze sygn. XXV/5/G): II—IV oraz VI; Archiwum linii Wundlacken (sygn. XXV/5/W): II i VI; natomiast Archiwum linii Kalthof (sygn. XXV/5/K) tylko dział II, (dwa ostatnie majątki leżą poza granicami Polski, stąd nazwy niemieckie).

Akta poszczególnych linii zazębiają się ze sobą i wzajemnie uzupełniają. Dopóki oryginały dokumentów składano w Markowie, inne linie starały się mieć u siebie przynajmniej ich kopie. Poza tym majątki bardzo często zmieniały przynależność do linii, a i same linie łączyły się na pewien czas ze sobą, w związku z czym w aktach jednej linii jest sporo materiału do dziejów włości drugiej. Toteż mimo zaginięcia archiwów z Ławek i Słobit, archiwa markowskie odzwierciedlają względnie dokładnie dzieje wszystkich linii i ich włości.

Dział pomocy archiwalnych (czyli I) zawiera spisy dokumentów i akt wystawionych na dobro Dohnów, względnie wytworzonych w toku zarządzania rozległymi włościami lub sprawowania na ich terenie praw zwierzchnich, pełnienia funkcji publicznych, czy powstałych w związku z zainteresowaniami rodu.

Dział II zawiera rejestry, kopie i uwierzytelnione odpisy dokumentów poświadczających stan posiadania, przywileje i uprawnienia rodu (dokumenty te w archiwach poszczególnych linii uzupełniają się, a nawet pokrywają), testamenty, akta procesowe i korespondencję zarówno w sprawie spadków pieniężnych, jak i w ziemi, akta sporów o prawo do rybołówstwa na jeziorach, o przynależność majątków np. o klucz Sambród m. in. z Dönhoffami, o Zimnochy i Stabuniki, akta dotyczące zastawów i długów, umowy dzierżawne na folwarki i działki, akta odzwierciedlające proces ocyzszowania i uwłaszczenia chłopów, umowy i postanowienia zjazdów rodzinnych, akta dotyczące osadnictwa na odłogach, pustkach i karczowiskach.

Najobszerniejszy w Zbiorze jest dział III. Ograniczę omówienie zawartości tego działu do akt markowskich, gdyż inne linie nie mają specjalnie ciekawych, ani ważnych materiałów. Znajdują się tutaj edykty, reskrypty, mandaty i różne zarządzenia władz państwowych dotyczące właścicieli ziemskich i ich poddanych, korespondencja w sprawach gospodarczych (przeważnie rozliczenia z urzędnikami i rzemieślnikami), akta dotyczące rekwizycji, rozkwaterowania i dostaw dla wojska pruskiego, rosyjskiego i francuskiego, których powstanie spowodowały wojny Fryderyka Wielkiego i napoleońskie. Inną grupę stanowi korespondencja z władzami powiatowymi i rejencyjnymi, dotycząca nadzoru policyjnego w dobrach Dohnów — sprawy kradzieży, defraudacji. Najważniejszą bo odzwierciedlającą całokształt życia gospodarczego na terenie włości Dohnów oraz w poszczególnych dworach grupą akt w ramach charakteryzowanego działu są sprawozdania gospodarczo-finansowe. Najcenniejsze będą tutaj sprawozdania roczne. Te jednak nie zachowały się dla całego okresu. Brak ich w ogóle dla końca XIX i XX w. Część sprawozdań dotyczy całości majątków linii markowskiej i ławkowskiej (z lat 1673—1784, 1835—1862), część natomiast poszczególnych grup majątkowych jak Sambród, Zimnochy, Stabuniki (sygn. XXV/5/M/III/254—276). Sprawozdania rachunkowe cenne są także i dlatego, że podają opis gospodarczy majątków, ich wielkość oraz wysokość czynszów (np. XXV/5/M/III/40). Oprócz sprawozdawczości znajdują się tutaj także dowody kasowe i materiały pomocnicze do księgowości (rejestry płac, deputatów itp.), na podstawie których opracowywano sprawozdania roczne. Uzupełniają one luki w materiałach sumarycznych. Ogólnie dział ten obrazuje całokształt gospodarki finansowej, metody uprawy roli, procesy ocyzszowania i uwłaszczenia, powolną kapitulację gospodarki, powstawanie drobnego przemysłu przetwórczego (browary, gorzelnie, cegielnie — sygn. XXV/5/M/III/332—337, gospodarkę leśną (nry 277—331) oraz hodowlaną (nry 368—396). W dziale tym znajdują się roczne rachunki kościoła w Strużynie, nad którym Dohnowie z Markowa sprawowali patronat (nry 429—445).

Dział IV mieści korespondencję o charakterze rodzinnym, religijnym, politycznym (m. in. sprawozdania z wyjazdów zagranicznych), prawnym (w sprawach spadków), gospodarczym i towarzyskim oraz papiery dotyczące członków rodziny (np. akta dotyczące egzaminu hr. Fryderyka zu Dohna przed królewską komisją egzaminacyjną dla wyższych urzędników administracyjnych — M/IV/11), rachunki na potrzeby osobiste synów — (Ł/IV/3) i inne.

Dział V zawiera sporo informacji do organizacji życia społecznego w dobrach Dohnów. A więc akta dotyczą powoływania sołtysów w nowo

złożonych wsiach, uchwalania wilkierzy (np. wolumen M/V/1 zawiera wilkierz Dohnów z 1668 r., natomiast S/VI/6 z 1687 r.) regulujących prawa i obowiązki osadników — ilość szarwarków i sprawy bezpieczeństwa przed pożarem, organizację sądownictwa patrymonialnego itd. Poza tym, duża jest ilość samych recesów sądowych i spisów kosztów sądowych. Niektóre recesy dotyczą zbiegostwa chłopów i rzemieślników w XVIII w. (M/V/48, 59, 64) oraz obyczajowości (M/V/58). Nieco akt dotyczy działalności kasy zapomogowej dla ubogich poddanych, spraw personalnych poddanych (m. in. spraw wojskowych — M/V/93, 94) oraz spraw szkolnych. Te ostatnie — to m. in. spisy dzieci uczęszczających do szkółek, akta dotyczące obsadzania nauczycieli, budowy, czy remontu budynków szkolnych, wykazy opłat szkolnych wnoszonych przez rodziców dzieci, rachunki wydatków szkół oraz recesy wizytacji szkolnych przeprowadzanych przez pastorów.

Ostatni dział VI, poza sprawami natury ogólnopolitycznej dotyczącymi kraju (m. in. zarządzenia władz pruskich odnośnie korpusu generała Rybińskiego z r. 1831), zawiera akta świadczące o czynnym udziale Dohnów w życiu politycznym Prus Wschodnich i to zarówno w życiu Stanów pruskich, jak i administracji państwowej (sygn. M/VI/3, Ł/VI/4). Poza tym znajdują się tutaj różne wpisy, prace i pisma o treści teologicznej, społecznej, politycznej, medycznej, geograficznej, prawniczej i kulinarnej⁴⁶⁾.

Zbiór akt podworskich rodu Finckenstein, sygn. XXV/6, 1317—1944, objętość 17,70 mb., 1 439 j. a.

Historia rodu i literatura podają⁴⁷⁾, że początek wschodniopruskiej linii Finckensteinów dał Konrad Finck, który za udzielanie znacznej pomocy Krzyżakom w ich walkach w 1300 r. otrzymał kilka nadań. Nadania te stały się podstawą do osiedlenia Finckensteinów na terenie Prus Wschodnich. Z czasem na terenie Prus Wschodnich wykształci się kilka samodzielnych domów tej linii rodu. Fragmenty archiwów czterech z nich tworzą omawiany Zbiór. Nie jest to zbiór ściśle rodowych akt, gdyż prócz akt rodowych składają się nań akta dziedzicznych urzędów kapitańskich (*Erbhauptämtern*), które piastowali Finckensteinowie. W ten sposób omawiany Zbiór tworzą archiwa rodowe oraz archiwa dziedzicznych urzędów kapitańskich z Dąbrówna (*Gilgenburg*), Iławy Pom. (*Deutsch Eylau*), Szymbarka (*Schönberg*) oraz Jaškowa (*Jäskendorf*). Urzędy kapitańskie sprawowali Finckensteinowie z tytułu nadania im przez panującego takiego przywileju — zwykle tam, gdzie rodzina posiadała większość swoich ziem jako majątki wolne lub lenne. nabyte lub nadane za zgodą i zatwierdzeniem panującego. Majątki rodu Finckenstein w ciągu wieków szybko rosły. Wzmianki w aktach wskazują, że w posiadaniu tego rodu w różnych okresach czasu znajdowało się około 170 wsi, folwarków, a nawet i miast. Powierzchnia majątków Finckensteinów była ogromna. Rozciągały się one na obszar powiatów: nidzickiego, ostródzkiego, iławskiego, morąskiego, kętrzyńskiego oraz mrągowskiego. Np. Finckensteinowie z Dąb-

⁴⁶⁾ Niniejszy zespół został uporządkowany, zinventaryzowany i opatrzony wstępem przez St. Rózańskiego. Archiwalia do dziejów linii Dohna-Schlobitten (Slobity) znajdują się również w *Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg*: W. Mommsen, *Die Schriftlichen Nachlässe in den zentralen deutschen und preussischen Archiven*, Koblenz 1955, s. 7.

⁴⁷⁾ WAPO XXV/6/D/II/9, k. 11—12, 17 oraz *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser*, 1914 r., s. 308—316, 1921 r., s. 314—322, 1936 r., s. 191—203 oraz 1940 r., s. 197—209, Pierer, *Universalexikon der Gegenwart u. Vergangenheit*, Bd. X, 1842, s. 391—392.

równa mają według stanu z 1745 r. przeszło 1644 łanów ziemi⁵⁰⁾. Finckensteinowie piastują wysokie godności dworskie, sądowe, wojskowe, administracyjne, stanowe i społeczne. W 1710 r. otrzymują tytuł hrabiowski⁵¹⁾. Około 1940 r. wschodniopruska linia Finckensteinów w linii męskiej prawdopodobnie wymarła⁵²⁾.

Dziedziczny urząd kapitański miał charakter wojskowo-sądowo-administracyjny i nadawany był w lenno. Wywodzi się on z czasów krzyżackich, z tzw. *Kammerämtern* lub *Pflegerämtern*. Znaczenie tych urzędów w XVIII w. upada i *Erbhauptämter* zastąpione zostają przez *Ämter* jako urzędy państwowe⁵³⁾. Mimo, że urzędy kapitańskie zasadniczo dochodu nie przynosiły szlachta usilnie zabiegała o ich nabycie. Finckensteinowie w pewnym okresie zdołali przejściowo skupić w swych rękach na terenie Prus Książęcych, aż 13 urzędów kapitańskich. Urzędy te dlatego były tak cenione, że dawały ich posiadaczom prawo sączenia szlachty, chłopów osadzonych na prawie chełmińskim oraz mieszczan (za wyjątkiem miast i wsi książęcych, czy królewskich). Równało się to właściwie prawom jurysdykcji nad całą ludnością danego kapitanatu, gdyż pozostałą ludność, tj. własnych poddanych szcił kapitan jako sędzia patrymonialny. Kapitanat w Dąbrównie łącznie z miastem nabywają Finckensteinowie w połowie XVII w., kapitanat Iławy łącznie z miastem i okolicznymi dobrami w tym powiecie kupują w 1690 r.⁵⁴⁾ (w końcu XVIII w. przechodzi na Dohnów), a kapitanat w Szymbarku w 1699 r. Podobnie w końcu XVII w. nabywają klucz majątków Jaškowa (w 1821 r. większość majątków tego klucza odkupuje Otto Domhardt z Dołrocina). Mimo, że omawiany Zbiór składa się zasadniczo z czterech odrębnych archiwów, traktuje się go jako jedną całość, gdyż zarówno nieruchomości i kapitały, jak również tytuły traktowane były jako wspólna własność całej rodziny, reprezentowanej początkowo przez ród, później przez „fideikomisy” (powiernictwo sprawowane przez najstarszych członków poszczególnych linii rodu), następnie przez fundację rodzinną (*Familienstiftung*)⁵⁵⁾. Jeszcze ściślej aniżeli akta rodzinne łączą się z archiwami poszczególnych linii akta powstałe w wyniku pełnienia przez członków rodziny dziedzicznych urzędów kapitańskich, chociaż proveniencyjnie należą one do różnych kancelarii. Przyczyną tego stanu rzeczy jest fakt, że administracja państwa wyręczając się w terenie właścicielami ziemskimi zlecała im do wykonania część spraw policyjnych, wojskowych, podatkowych, komunikacyjnych, sanitarnych, opieki społecznej, ubezpieczalnictwa, urzędu stanu cywilnego i innych. Powodowało to napływ różnych okólników i zarządzeń kancelarii królewskiej, *Etatsministerium* i innych urzędów, które wraz z podobnymi aktami dotyczącymi

⁵⁰⁾ Wstęp do inwentarza Zbioru akt podworskich rodu Finckensteinów w opracowaniu St. Rożańskiego, s. 13.

⁵¹⁾ WAPO XXV/6/D/II/9.

⁵²⁾ WAPO, wstęp do inwentarza omawianego Zbioru, s. 172—174.

⁵³⁾ Jest to jedna z reform administracyjnych przełomu XVIII—XIX w. Pozbawiła ona zarazem szlachtę prerogatyw przywiązanych do tego urzędu m.in. jurysdykcyjnych. Sądownictwo przejmują sądy państwowe. Generalia do spraw organizacji i zakresu zadań kapitanatów w Prusach Wschodnich znajdują się w zespole *Etats-Ministerium*, zob. T. Grygier, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2 (80), 1963, s. 308—310.

⁵⁴⁾ WAPO XXV/6/II/31.

⁵⁵⁾ Przez wymienione formy organizacji przechodziły wszystkie większe rody osiadłe w Prusach Wschodnich. Finckensteinowie zorganizowali swoje dobra w „fideikomisy” w 1869 r. (zatwierdzone w 1870 r.). W 1939 r. organizacja ta została zastąpiona przez fundację rodzinną.

jednak administracji urzędu kapitana (podane np. do wiadomości lub załatwienia) trafiały do kancelarii dworu Finckensteinów i do archiwum rodzinnego. W ten sposób część akt należących do dwu różnych kancelarii uległa przemieszeniu, lub są tak podobne, że obecnie rozpoznanie ich przynależności i rozdzielenie jest wręcz niemożliwe. Poza tym personel urzędu kapitańskiego (opłacany przez danego kapitana) obsługiwał jednocześnie jego kancelarię dworską i kancelarię sądu patrymonialnego, tak, że podpisy urzędników oraz pismo w księgach należących do kapitanatu oraz do dworu są identyczne i stąd wyłaniają się również trudności przy zaszeregowywaniu akt do odpowiedniej kancelarii.

Archiwa kapitanatów zawierały niezwykle cenne materiały, gdyż księgi tego urzędu traktowano jednocześnie jako księgi wpisów. Dokumenty, testamenty, akta kupna z obszaru danego kapitanatu dopiero wtedy nabierały mocy prawnej, kiedy oblatowano je w księgach kapitanatu. Nie tylko szlachta, ale również miasta i wsie zabezpieczały swoje dokumenty i przywileje przed zaginięciem przez oblatę w tych księgach.

Po likwidacji kapitanatów archiwa te częściowo poginęły. Aby resztę zabezpieczyć oddano je łącznie z częścią akt rodu (*Hausarchiv*) w depozyt do utworzonych archiwów państwowych. I tak akta kapitanatu iławskiego i szymbarskiego oddano do Archiwum w Gdańsku, natomiast jaśkowskiego do Archiwum w Królewcu. Akta zdeponowane w Gdańsku w znacznej części ocalały, natomiast akta zdeponowane w Królewcu zaginęły. W ten sposób do WAPO dotarły jedynie depozyty gdańskie, z Dąbrówna fragmenty akt kapitańskich i rodowych, które pozostawały na miejscu, a z Jaśkowa część akt gospodarczych, które również znajdowały się w archiwum rodu.

Z ogólnej liczby 1 439 j. a., jaką liczy zespół akt, na zbiór z Dąbrówna przypada 43 j. a., z Iławy — 483, z Szymbarka — 738, z Jaśkowa — 176. Oprócz tego zbiór zawiera 7 map i rysunków wszytych w akta.

Struktura zbioru przedstawia się następująco:

1. *Erbhauptamt Gölgenburg* (Archiwum rodu i kapitanatu z Dąbrówna), sygn. XXV/6/D. Dla tej grupy akt Zbioru Finckensteinów zachowały się następujące działy: I, II, IV, V.
2. *Erbhauptamt Dt. Eylau* (Archiwum rodu i kapitanatu z Iławy Pom.), sygn. XXV/6/Ił. Dla archiwum tej linii zachowały się działy I—III oraz V.
3. *Erbhauptamt Schönberg* (Archiwum rodu i kapitanatu z Szymbarka), sygn. XXV/6/S. Zachowały się I—III oraz V działy akt.
4. *Erbamt Jäskendorf* (Archiwum linii rodu z Jaśkowa), sygn. XXV/6/J. Dla tej grupy akt zachowały się działy od III do VI.

Dział I archiwów rodowych i kapitanackich poszczególnych domów Finckensteinów zawiera wszelkiego rodzaju spisy akt lub repertoria sporządzone współcześnie i pozwalające wysnuwać wnioski o zawartości tych archiwów i poniesionych przez nie stratach. Np. dla Dąbrówna zachował się spis akt wypożyczonych w latach 1812—1831 w związku z regulacją stosunków między dworem a chłopami oraz korespondencja w tej sprawie. Spis obejmuje 150 tytułów, lecz w chwili obecnej z tych akt znajdują się w Zbiorze tylko 3 j. a. Pomocę archiwalne linii iławskiej składają się m. in. z trzech rejestrów dokumentów odnoszących się do majątków iławskich należących do Finckensteinów, repertorium dwóch ksiąg kapitanatu iławskiego i innych. Z przeszło 500 wymienionych w nich dokumentów w Zbiorze znajduje się obecnie zaledwie kilka. Bardzo cenny jest dział pomocy archiwalnych zbioru szymbarskiego. Zawiera on np. inwentarz dokumentów, jakie w latach 1518—1572

w związku z nadaniem dóbr i przywilejów otrzymał ostatni katolicki, a zarazem pierwszy i ostatni ewangelicki biskup Sambii, Jerzy (Georg) von Polentz oraz jego spadkobiercy, wykaz akt powstałych na skutek sporu o kapitanat między Polentzami i Finckensteinami, protokół przekazania w dniu 8 I 1715 r. akt kapitanatu szymbarskiego, repertorium dwóch *Schönbergische Amtsbücher* z lat 1693—1721 i inne.

Akta działu II poszczególnych części składowych Zbioru są wiernym odbiciem dziejów majątków, dziejów urzędów kapitańskich oraz historii tej rodziny, do której one należały. A więc rejestry, kopie, odpisy, a nawet i oryginalne dokumenty, księgi i akta rejestrują dokładnie zakup i sprzedaż majątków ziemskich i urzędów kapitańskich w Prusach Książęcych, ich ceny, wielkości danin, czynszów i innych świadczeń przywiązanych do nich, spory, zatargi i procesy o prawo do majątków oraz urzędów i kompetencji przywiązanych do nich. Tak np. akta szymbarskie odzwierciedlają w szczególności dzieje sporu między rodziną Polentzów i Finckensteinów o kapitanat szymbarski. Kapitanat szymbarski otrzymał w dziedziczne dożywocie od księcia Albrechta po przejściu na protestantyzm biskup sambijski Jerzy v. Polentz jako rekompensatę za utratę dochodów, które przysługiwały mu jako biskupowi katolickiemu. Urząd ten wraz ze wszystkimi uprawnieniami i dochodami przeszedł następnie na potomków biskupa. W 1699 odkupują kapitanat Fickensteinowie. Przejęcie go w użytkowanie przez nowego nabywcę nie odbyło się bez oporów, a nawet przewlekłych i zaciętych procesów sądowych ze strony dawnych użytkowników, co znajduje dokładne odbicie w aktach. Akta urzędów kapitańskich zgromadzone w tym dziale cenne są i z tej racji, że zawierają dużo materiałów do dziejów miast, jakie znajdowały się na terenie dawnego kapitanatu oraz do dziejów osadnictwa wiejskiego poczynając już od XIV w. Nagromadzenie się tego rodzaju materiałów w aktach urzędów kapitańskich zawdzięczamy utarci się zwyczaju oblatowania wszystkich dokumentów w księgach tego urzędu. I tak np. dużo cennych wiadomości dostarczają te akta do historii miasta Iławy, Dąbrówna, Susza i różnych wsi⁵⁶⁾. Akta te zawierają cenny (jednakże bardzo niekompletny) materiał do historii osadnictwa oraz badań nad strukturą własnościową na terenie Prus Książęcych⁵⁷⁾. Poza tym, w zbiorze z Iławy i Szymbarka znajduje się nieco akt pochodzących z urzędów kapitańskich dotyczących walki mieszczaństwa ze zwyczajem składania przysięgi wierności i posłuszeństwa nowo mianowanemu kapitanowi, o samorząd i niezależność miast, sporów szlachty z kapitanem o administrację sądową, interpretację prawa dziedziczenia jurysdykcji kapitańskiej i inne.

Do akt administracyjno-gospodarczych stanowiących III dział Zbioru nie przywiązywano współcześnie tak wielkiej uwagi, jak do akt odnoszących się do tytułów prawno-majątkowych, toteż nie wykazywano o nie zbyt wiele troski. Nie starano się ich deponować w archiwach państwowych, lecz pozostawiano na miejscu. Stało się to przyczyną, że większość ich poginęła. Jedyne Archiwum z Jaśkowa zawiera ich 118 j. a., podczas gdy inne zaledwie jedną lub kilka. Są to jednakże tylko fragmenty bogatego dawniej działu akt. Składają się na nie m. in. sprawozdawczość finansowa oraz rozliczenia w naturaliach z folwarków, zestawienia dochodów i wydatków, rozliczenia ze służbą oraz inwentarze gospodarcze poszczególnych folwarków.

⁵⁶⁾ WAPO XXV/6/II/30, 31, XXV/6/D/II.

⁵⁷⁾ Mapy powiatów Prus Wschodnich z naniesionymi granicami amtw, które mogłyby przy takich badaniach okazać się pomocne zawiera zespół akt XLI¹/DA/XLI/50—80, przechowywany w WAPO.

Jeśli chodzi o akta osobiste i rodzinne, które w zbiorach podworskich stanowią dział IV, to w tym zespole są one reprezentowane przez zaledwie 3 j. a. (są to listy).

Dział V, zwłaszcza w grupie akt z Iławy oraz Szymbarka, reprezentowany jest dosyć bogato. Składają się nań akta patronackie, a więc powstałe w związku ze sprawowaniem opieki i zarządu nad szkołami, kościołami, szpitalami i fundacjami oraz sądownictwem patrymonialnym i kapitanackim. Poza tym znajdują się akta, które zawdzięczają swoje istnienie w zbiorach podworskich przekazaniu przez państwo pewnych czynności administracyjnych do załatwienia posiadaczom ziemskim. Są to akta urzędu stanu cywilnego, akta dotyczące spraw wojskowych, policyjnych, podatkowych, opieki społecznej, ubezpieczeń. Akta tego działu przedstawiają w recesach sądu patrymonialnego, zarządzeniach, inwentarzach i kontraktach spisywanych przed sądem patrymonialnym niezwykle ważny materiał dla badań historycznych. Akta kościelne podające na tytułowej stronie nazwiska patronów kościoła, a zatem kolejność poszczególnych spadkobierców rodu Finckensteinów, odzwierciedlają proces przechodzenia majątków i władzy zwierzchniej z rąk do rąk. Z terenu amtwów w Dąbrównie i Jaśkowie brak akt kościelnych. Zachowało się 85 poszytów akt dotyczących kościoła w Iławie z lat 1612—1798, 12 j. a., z lat 1713—1769 dotyczących kościoła w Frednowie, 95 j. a. z lat 1576—1835 dotyczy kościoła w Dąbrównie, 55 j. a. z lat 1715—1780 dotyczy kościoła w Lasecznie, 1 j. a. z lat 1739—1751 dotyczy kościoła w Kamieńcu, 2 j. a. z lat 1699—1751 dotyczą kościoła w Albrechtowie. Wszystkie te materiały dostarczają w sumie dużo ciekawych szczegółów do historii rodu i dóbr, stosunków prawnych, gospodarczych i społecznych.

* * *

Dwadzieścia zbiorów akt (sygn. XXV/7 — XXV/26), które będą w kolejności omówione poniżej, tworzą w WAPO grupę szczytkowych archiwaliów podworskich. Posiadają one jeden współprawny inwentarz akt⁵⁸⁾, jako archiwalno-historyczną pomoc ewidencyjno-informacyjną. Zbiory te uporządkowane zostały podobnie jak sześć archiwów scharakteryzowanych wyżej, według jednego schematu stosownie do informacji podanej we wstępnej części niniejszego opracowania.

Zbiór akt rodziny v. Kunheim z Judyt, pow. bartoszycki, sygn. XXV/7, 1747—1917, objętość 39 j. a.

Klucz majątków Judyty, do których należały oprócz Judyt folwarki: Langanki, Przewarszyty, Boryty oraz Gahlkeim (po radzieckiej stronie granicy) zorganizował Erhard Wilhelm (1772—1847) w *Fideikommis*⁵⁹⁾. Majątki te stanowiły własność rodziny v. Kunheim. Omawiany zespół akt jest szczytkiem materiałów powstałych w wyniku istnienia i działalności tej rodziny. Nie odzwierciedla on jednak, ani jej historii, ani historii jej majątków. Klucz judycki nie był jedynym kluczem majątków, jakie posiadała ta rodzina na terenie Prus Wschodnich. Należała do niej również klucz Kisity w powiecie Iławeckim⁶⁰⁾ i zapewne kilka innych, o czym z powodu szczytkowości zespołu brak wzmianek. Rodzina von Kunheim wywodzi się z Alzacji. Do Prus przeniosła się w połowie XV w. Tu początkowo w służbie Krzyżaków, a później

⁵⁸⁾ Inwentarz ten opracowany i opatrzony wstępem przez St. Różańskiego.

⁵⁹⁾ WAPO XXV/7/IV/4.

⁶⁰⁾ WAPO XXV/7/III/3.

ksiąząt Kunheimowie dochodzą do znacznego majątku, spokrewniają się z najznacześniejszymi rodami (Lehndorf, Finckenstein, Wallenrod i in.) piastują wysokie godności w administracji pruskiej i otrzymują w 1798 r. tytuł hrabiowski⁶¹⁾. Na szczątki zbioru składają się: dwa woluminy akt prawno-majątkowych z lat 1771—1860, dwadzieścia siedem woluminów akt administracyjno-gospodarczych z lat 1747—1880, cztery woluminy akt osobistych i rodzinnych z lat 1815—1899, jeden wolumin akt sądu patrymonialnego z lat 1838—1847, pięć woluminów akt dotyczących zainteresowań rodziny z lat 1841—1918. Te ostatnie — to kalendarze z wklejonymi wycinkami prasowymi. Akta administracyjno-gospodarcze stanowią dwie czasowo i funkcyjnie odległe od siebie grupy. Pierwsza z lat 1747—1793 zawiera zbiorcze roczne sprawozdania z administracji majątków oraz *Hausbuch* z lat 1771—1793 z załączonym katastrzem ogniowym wyszczególniającym w majątkach klucza jurydyckiego inwentarz i jego wartość. Drugą grupę z lat 1835—1880 tworzą księgi podręczne odzwierciedlające jedynie pewne szczegóły gospodarki. Mianowicie są to zestawy plac, deputatów itp. dotyczące stadniny, śpichlerza oraz wydatków miesięcznych dworu.

Zbiór akt majątku na prawie chełmińskim Schelecken, powiat labiawski, sygn. XXV/8, 1824—1834, objętość 1 j. a.

Ze Zbioru wymienionego w tytule majątku oraz przynależnych doń folwarzków: Tuttenberg, Friedrichsbruch i Medlauken (wszystkie po radzieckiej stronie granicy), zachował się jeden wolumen. Jest to księga podręczna (*Lohn u. Deputat-Manual*) z działu akt administracyjno-gospodarczych, zawierająca wykaz służby oraz jej uposażeń. Odnośnie właściciela tych majątków brak jakichkolwiek danych.

Zbiór akt majątku Prejłowo, powiat olsztyński, sygn. XXV/9, 1777—1806, (1380—1774), objętość 1 j. a.

Jedyny zachowany po tym majątku wolumen akt skupia jednak całość materiału do jego dziejów poczynając od XIV aż do początku XIX wieku (1380—1806). Mianowicie tom ten zawiera uwierzytelnione odpisy, a nawet kilka oryginałów dokumentów dotyczących nadań, sprzedaży, kupna, odstępowania praw i przywilejów przywiązanych do tego majątku, postępowania spadkowego itp., na których podstawie można dokładnie odtworzyć jego losy. Wolumen ten zawdzięcza swoje powstanie działalności biskupiego sądu ziemsko-wójtowskiego (*Bischöflich Ermländisches Landvogteigericht*) w Lidzbarku Warmińskim, który rozpoczął około 1777 r. (po zarządzeniu Fryderyka II w sprawie prowadzenia ksiąg hipotecznych) kompletowanie akt prawno-majątkowych dotyczących majątków podległych jego jurysdykcji.

Zbiór akt dóbr szlacheckich Wągniki ił., sygn. XXV/10, 1780, objętość 1 j. a.

Zbiór składa się z jednego dziesięciokartkowego poszytu akt *Adelig Gut Wangnick*, zawierającego rejestr wypłat dla 27 osób zatrudnionych w tym majątku. Danych odnośnie jego właściciela brak.

Zbiór akt dóbr Lutkowo, powiat braniewski, sygn. XXV/11, 1851—1898, objętość 3 j. a.

⁶¹⁾ WAFo XXV/7/IV/4 oraz wstęp do inwentarza Zbioru w opracowaniu St. Rożańskiego, a także *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch, Deutscher Uradel*, Gotha 1923.

Materiały zachowane do dziejów rycerskiego majątku *Gross Luedtkenfürst* pochodzą z depozytu powiatu Św. Siekierka w Archiwum Królewieckim⁶²⁾. Dwa woluminy dotyczą procesów regulacyjnych w latach 1851—1882, a jeden zawiera wykaz młodzieży z majątku Lutkowo podlegającej służbie wojskowej w latach 1872—1898. Właścicielem majątku Lutkowo w połowie XIX wieku był niejaki Wilhelm Wunderlich.

Zbiór akt majątku Rippen, powiat Św. Siekierka, sygn. XXV/12, 1827—1853, objętość 1 j. a.

Zachowany wolumen akt rejestruje zbiory siana, wielkość omlotów i zasiewów w majątku Rippen i należących doń folwarkach (wszystkie po radzieckiej stronie granicy)⁶³⁾. Właścicielem tych włości w I połowie XIX w. był von der Groeben (akta nie podają jego imienia).

Zbiór akt majątku Woryny, powiat ławiecki, sygn. XXV/13, 1792—1806 (1558—1790), objętość 1 j. a.

Pokaźnych rozmiarów wolumen odnoszący się do Woryn (niemiecka nazwa *Worienen*) i zawierający bardzo ciekawy i cenny materiał do dziejów tego majątku umieszczony jest w Zbiorze akt podworskich z Dobrocina pod sygnaturą XXV/4/II/54, gdyż w pewnym stopniu wiąże się z tym zespołem. Został on również omówiony z nim łącznie.

Zbiór akt z Błogoszewa, powiat kętrzyński, sygn. XXV/14, 1681—1773, objętość 1 j. a.

Stanowi go wilkierz wsi z 1681 r. (nie jest to oryginał, gdyż ten spłonął, lecz odpis z dodatkami i zmianami wprowadzonymi w 1689, 1694, 1702 i 1773 r. oraz załącznik z 1773 r. podający historię i dzieje wilkierza. Błogoszewo (niemieckie *Gr. Hospitaldorf Seligenfeld*) było wsią szpitalną, z której dochody szły na utrzymanie szpitala i biednych. Wieś podlegała *Etatsministerium*. Zarząd jej składał się z przysięgłych radnych i sołtysa. Rządziła się według praw spisanych w wilkierzu, który posiadała od niepamiętnych czasów.

Zbiór akt majątku i gminy Silec, powiat kętrzyński, sygn. XXV/15, 1821—1827, objętość 1 j. a.

Na wymieniony Zbiór składa się 19 recesów sporządzonych przez Komisję Specjalną, podległą Komisji Generalnej w Królewcu, w trakcie przeprowadzania regulacji gruntów między dziedzicami Heinrici von Elditt i Martin Grubert z jednej, a 10 chłopami i kowalem z drugiej strony.

Zbiór akt rodziny von Berg, sygn. XXV/16, 1790—1933, objętość 7 j. a.

Rodzina von Berg spokrewniona z najznacześniejszymi rodami Prus Wschodnich, a nawet z Hohenzollernami zajmowała bardzo wysokie stanowiska w administracji pruskiej. Z siedmiu poszytów, jeden zawiera akta notarialne i hipoteczne kupna majątków Markiny i Pawłówka (pow. kętrzyński), dwa

⁶²⁾ Wszystkie trzy woluminy noszą pieczętki tego Archiwum z dopiskiem: *Depositum Kreis Heiligenbeil*, nr 25, 27, 31.

⁶³⁾ Dwór Rippen wsiawił w I ćwierci XIX w. znajdujący się tam posąg hrabiny von der Schullenburg oraz opowiadanie H. Sudermann'a pt. *Jolantes Hochzeit* — osnute na autentycznej bardzo romantycznej historii. Zob. WAPO, wstęp do inwentarza szczytkowych zbiorów podworskich s. 18—20.

korrespondencję z członkami rodziny oraz z najwybitniejszymi osobistościami w Prusach, jak cesarz Wilhelm II, cesarzowa, księżęta, Hindenburg, trzy — dane genealogiczne o Bergach (spisy członków rodziny, odpis historii rodu napisanej przez barona Zedlitz w 1837 r., życiorysy), a ostatni wiersze nieznanego autora⁶⁴).

Zbiór akt rodu von Tettau, sygn. XXV/17, 1687—1887, objętość 9 j. a.

Ród Tettau wywodzi się z Czech i Moraw. Do Prus przeniósł się na przełomie XIV i XV w. Z dziewięciu zachowanych do jego dziejów poszytów, siedem odnosi się do spraw rodzinnych lub historii rodu, jeden zawiera recesy sądu patrymonialnego w Tolku, jeden dotyczy spraw patronackich (odpisy matrykuły dla szkoły w Sortławkach). Nieco danych do historii rodu v. Tettau dostarcza wolumen o Worynach (sygn. XXV/4/II/54).

Zbiór akt rodu barona Schenck z Gilmly, powiat węgorski, sygn. XXV/18, 1749—1795, objętość 1 j. a.

Szczątki Zbioru składają się z testamentu zmarłego 19 XI 1794 r. barona Fryderyka Fabiana von Schenck oraz akt dotyczących podziału spadku po nim. Podają one szczegółowe zestawienie majątku nieruchomego, wierzytelności, gotówki i ruchomości pozostawionych przez zmarłego.

Zbiór podworski z Budwit, powiat morąski, sygn. XXV/19, 1905—1917, objętość 3 j. a.

Właścicielami Budwit byli w początkach XX w. trzech bracia Eben, którzy doszedłszy do wysokich godności w służbie wojskowej otrzymali również szlachectwo. W Budwitach gospodarował najstarszy z braci, natomiast dwaj młodsi pozostawali jeszcze w czynnej służbie wojskowej. Taka forma zarządzania majątkiem spowodowała obszerną korespondencję między braćmi w różnych sprawach majątkowych. Reszta akt wiąże się ze sprawą budowy linii kolejowej Malbork—Olsztyn, która przecinała włości Ebenów i dotyczy walki o odszkodowanie za zajęte tereny, zaprowadzenie urządzeń zabezpieczających przejazdy, a wreszcie propozycji wyłączenia braci za odszkodowaniem wysuniętej przez Dyрекcję Kolei w Królewcu.

Zbiór akt Dönhoffów z Dąbrówki, pow. węgorski, sygn. XXV/20, 1767—1801, objętość 1 j. a.

Kompleks majątków wymienionych w tytule otrzymał w 1464 r. na prawie magdeburkim hr. von Schlieben, a w 1775 przejęła je hrabina v. Dönhoff. W późniejszym okresie majątki te w drodze działów spadkowych przechodzą na innych Dönhoffów. Dzieje ich odzwierciedla fragmentarycznie zachowany wolumen akt.

Zbiór akt majątku sołeckiego Bartki, powiat ostródzki, sygn. XXV/21, 1698—1699, objętość 1 j. a.

Na szczątek zespołu składa się reces podziału spadku z 1698 r. z uzupełnieniami z 1699 r. po zmarłym sołtysie Krzysztofie Belgart.

Zbiór akt majątku Wilkowo Wielkie, powiat kętrzyński, sygn. XXV/22, 1715—1716, objętość 1 j. a.

⁶⁴ Akta tej rodziny (*Berg-Markienen*) znajdują się również w *Bundesarchiv Koblenz* (W. Mommsen), *Die Schriftlichen Nachlässe*, s. 9).

Szczątek akt Wilkowa Wielkiego składa się z rejestru bydła, trzody chlewnej oraz wydatków poczynionych w wymienionym okresie ⁶⁵).

Zbiór akt podworskich barona v. Buddenbrock-Powarben, sygn. XXV/23, 1784—1787 r., objętość 1 j. a.

Poszyt akt składający się na wymieniony Zbiór odzwierciedla walkę, jaka w XVIII w. toczyła się na terenie Prus Wschodnich o robotników rolnych między urzędnikami majątków państwowych a właścicielami majątków prywatnych.

Zbiór akt rodu v. d. Groeben z Ponar, powiat morąski, sygn. XXV/24, 1934—1935, objętość 2 j. a.

Zbiór akt stanowią fragmenty dwóch poszytów zawierające podsumowanie arealu majątku w latach 1934—1935 oraz spis zawartych dawniej w poszytach skarg, protokołów śledztwa, wyroków sądowych i korespondencji ⁶⁶).

Zbiór akt majątku Kilgis, powiat iławicki, sygn. XXV/25, 1792—1838, objętość 1 j. a.

Zachowany poszyt akt odzwierciedla dokładnie dzieje majątku Kilgis (po radzieckiej stronie granicy) i okolicznych wsi w wymienionym okresie, gdyż składa się z odpisów różnych dokumentów i umów zawieranych w sprawach majątkowych (umowy kupna, sprzedaży, dzierżaw, spraw kwaterunkowych, rekwizycyjnych w okresie wojen napoleońskich i innych). Właścicielem tych dóbr był w owym okresie hr. v. Kalnein.

Akta Ordens-Patente Hrabiego Gerharda v. Dönhoff, sygn. XXV/26, 1854—1893, objętość 1 j. a.

Jest to poszyt akt zestawiony z oryginalnych listów i dokumentów skierowanych do hr. G. Dönhoffa, kapitana zamku w Królewcu i dostojnika dworskiego przez różne osobistości, jak: król pruski, królowa, księżęta i in.

⁶⁵) Dehio-Gall, *Deutschordensland*, s. 327 podaje, że Wilkowo Wielkie należało około połowy XVIII w. do Dönhoffów.

⁶⁶) Pewne materiały do dziejów rodziny Groebenów posiada Archiwum w Merseburgu (W. M o m m s e n, *Die Schriftlichen Nachlässe*, s. 2).